

INVESTIGACIÓN E INNOVACIÓN CLÍNICA Y QUIRÚRGICA PEDIÁTRICA

Revista del Instituto Nacional de Salud del Niño San Borja

RIWISTA RUWAQ WIRAQUCHAMAN KARTA

Pediatriap hamuq ñannin: inteligencia artificialwan wawakuna qhawariypi llamk'aykuna

Wagner Rios-Garcia¹, Mayli M. Condori-Orosco¹, Cyntia J. Huasasquiche¹¹ Sociedad Científica de Estudiantes de Medicina de Ica, Universidad Nacional San Luis Gonzaga, Ica, Perú

Riwista ruwaq wiraqucha,

Khunan pachakunapiqa, Inteligencia Artificial (IA) nisqap rikhurimuyinqa hampiypim tukuy imapi t'ikrakun hinaspapas ancha allinmi willasqa kay imaymana akllanakunamanta kayninqa, chhaynapim chay artificial nisqa yanapakuykunata kamachichikunchikman, kayhina: Machine Learning (ML) ChatGPT, Bard hinallataq hukkunapipas (1).

QALLARIYNIN

Inteligencia Artificialqa algoritmokuna nisqa, kunputadurakunapi utaq digital nisqapi runap yachayninwan ruwaykunata ruway atinyuqmi (2). Chay qhipa watakunapim, ima sasachaykuna allichaq ChatGPT kayhina riqsichisqa rikhurimurqan, chay ChatGPTqa usqhaylla kutichiy atiqwan ima maskhasqatapas hamut'aq rikhurimurqan, chayraykum yachachiypi hinallataq hampina wasipi unqusqa runa hampiypi pusaq, sasachaykuna allichaq imapas kan (3).

Pediátrica nisqapi yachaykunapi, kay neurología, cardiología, gastroenterología hinallataq hukkunapas, manan chay t'ikraykunamanta karunchasqachu kanku. Musuq tariykunatam hampiypi Inteligencia Artificialwan pusachikuspa ruwachkanku. Chhaynapim, huk yachay maskhay, IAP wawakunap unquyninta qhawachinapaq, hampinapaqpas kasqanta tarisqa, imayna ictericia unquywan cáncer unquywan kayta (4). Hinallataq, qhulla wawakunapi tariykunapitaq, algoritmolap llamk'ayninpi qhulla wawakunap unquyninta qhawachiy atiyininta riqsichisqa (5).

Kay qhipa pachakunapi, musuq tariykuna IAmananta rikhurimusqanraykum, yachasqaman hina IAP maykama chayariy atiyininta qhawarina kanqa unqusqa wawa hampiypi. Chaymi, chay kartapiqa, IAP unqusqa wawakuna hampiypi mayman chayasqanpa ruwasqanta chaninchakun, hinallataq imaynatam Pediátrica nisqa yachaykunapi musuq ruwaykunawan unqusqa wawakunap kawsayninkuta kallpachanapaq.

Pediatriapi hinallataq yachayninkunapi IAwan ruwaykuna

Chay maskhanapaqqa, Scopuspa hinallataq PubMedpa taqinkunapim usqhaylla maskhakurqan, IAP unqusqa wawakuna hampiypi, Pediátrica nisqapi yachaykunapipas kachisqanmanta yachay qillqakunata. Qatiq aysaqnin simikunawan maskhaspa: "artificial intelligence", "medical pediatrics", "child care", "pediatric specialty", hinallataq hukkunapas. Chay maskhayqa, achka yachay qillqakunata IAP unqusqa wawakuna hampiypi musuq yanapasqamanta tarirqan.

Pediatriapi IAwan llamk'aypiqa achka Pediátrica nisqapi yachaykunapim, hinallataqmi chaykunapim unqusqa wawakuna qhawariyta t'ikraspa yanapan. Chay musuq kaqkunamanta, tarikurqam, kay neurología pediátrica kaqpi, kay ukhu yachay kaqwan espasmos epilépticos unquywan wawakunapi, imayna umankuq kasqanta yachanapaq, hamut'anapaqpas chaninchaywan. Chaywanqa, unqusqa wawakunap imayna kuisisqa yuyaykuywan karisqanta yachayta, electroencefalogramanta ñawiwana mana ancha rikukusqanta hamut'aytapas atikurqan (6).

Kay hinata sitakun:

Rios-García W, Condori-Orosco MM, Huasasquiche CJ. El camino a futuro de la pediatría: nuevas oportunidades con la inteligencia artificial en la atención infantil. *Investig Innov Clin Quir Pediatr.* 2023;1(2):71-3. doi:10.59594/iicqp.2023.v1n2.69

Tupaqnin qillqaq:

Wagner Rios-García
Dirección: Universidad Nacional San Luis Gonzaga, Ica, Perú
Teléfono: +51 910111778
Correo electrónico: wagner16rg@gmail.com

ORCID iDs

Wagner Rios-García
 <https://orcid.org/0000-0002-4069-804X>
Mayli M. Condori-Orosco
 <https://orcid.org/0000-0003-1218-0881>
Cyntia J. Huasasquiche
 <https://orcid.org/0000-0002-5704-2450>

Chaskisqa : 31/08/2023

Kamachisqa : 16/11/2023

Qhawachisqa : 29/12/2023

Kay qillqasqaqa, Creative Commons Attribution 4.0 Internacionalpaq lisinsiyawanmi.

Copyright © 2024, Investigación e Innovación Clínica y Quirúrgica Pediátrica.

Cardiología Pediatría nisqa kaqpi, huk yachay maskharqan software Ligence Heart® (Ligence Heart versión 3.5.0, Ligence, UAB, Vilnius, Lituania) llamk'asqanpa chaninchayta, chaymi machurunakunapaq Pediatría Ecocardiología kaqpi yachay maskhay ruwaykunata chaninchanapaq ruwakurqan. Chay software nisqap ecocardiologíaapi chaninchay pachata pisillachisqantam tarikurqan, chaywantaq allin ruwakuyinta hinallataq willayninta yanaparqan. Iskay tupuytapaqmi, tariyninku software nisqapwan yachayniyuq hampiqkunapwan kaqlla karqan: fracción de eyección (FE) hinallataq unión sinotubular (UST) nisqakunapi, ichaqa aswan yachachiykuna, yachay maskhaykunapas huknin kaqkunapaq kanan (7).

Khunan pachakunapiqa, IBM Watson Health® (Armonk, NY) y BoneXpert® (Visiana, Hørsholm, Denmark) sutiuyuq software nisqakunan kan, chaymi ruwasqa kanku siq'ikunapaq pisi qillqayuppaq utaq akllasqa t'aqayuppaq. Ichaqa, radiología pediátrica nisqa hamuq pachakunapi IAWan llamk'aykunam ancha riqsiyniyuq, radiográficos sindrómicos nisqa yachay maskhaykunapi hina, maqasqa wawakuna siq'ikunapaq

hinallataq imayna kurku hukhupi kaqkunamanta siq'ikunapi. Imaraykuchus, chay IAq unqusqakuna hampiyta allinchaq kasqanrayku, hinallataq siq'ikuna rimachinapaq allin kasqanrayku (8). Cirugía pediátrica nisqapiqa, IAqa unquy tariypi, upiray ruwanapaq yuyaykuypi hinallataq hampiy ruwaykunapim aswanta riqsichiya qallarirqun. Chaymi, deep learning hinallataq cirugía virtual nisqa artificial ch'añan llikakunawan ruwaspa atikuchkan, chaykunam kunputadurap yanapayninwan, manaraq upiray ruwaypi upiraymanta qhawaykunawan hinallataq upiraypi ima sasachakuykunamanta videopi chaninchaywan (9).

Gastroenterología kaqpiqa, IAqa kunputadurawan pólipos siq'ipi tarinapaq yanapachin (CADE), hinallataq kunputadurawan pólipos tarisqakunamanta willanapaq yanapachin (CADx). CADE kaqpi algoritmokunaqa, pólipos nisqa unquykunata tarinanpaqmi ruwasqa kanku, hinallataq CADx kaqpi algoritmokunaqa, unquy tarisqakunamanta willanapaq, k'irikunap kasqanmantapas tarinanpaqmi ruwasqa kanku. Iskaynin algoritmokunataqmi, unqusqa wawakuna allin endoscópica ruwayta maskhanku (10).

1 kaq tawla. Pediatría nisqap yachaykuna Inteligencia Artificialwan ruwayninpi wiñayninwan

Qillqaqkuna, mama suyu, qhawachisqa wata	Pediatría nisqapi yachaykuna	Inteligencia Artificialwan ruwasqa
Nogales A, et al., España, 2023	Neurología	Deep-learningpa ruway chaninchaypi, hinallataq EEGpa qhawachisqankunata t'ikrayninpi. Astawanqa CNN nisqakunatam llamk'achinku.
Vasile CM, et al., Francia 2023	Cardiología	Deep-learningpa ruwayninpa, Software Ligence Heart (v.3.5.0) nisqaqa, ecocardiografíaapi siq'itan t'aqwin. Kikinchasqa tupuykunap, hinallataq t'aqaykunap pachan pisiyachisqa karqan.
Otjen, et al., Alemania, 2021	Radiología	Healthcare hinallataq IBM Watson Health sutiuyuq ruwaykunaqa, radiográficos sindrómicos nisqa yachay maskhaykunapim llamk'achinku. BoneXpert ruwaytaq, wawakunapi mineral óseaninku karisqanta chaninchanapaq.
Jasbir Dhaliwal, et al., EE.UU /Canadá, 2022	Gastroenterología	Healthcare hinallataq IBM Watson Health sutiuyuq ruwaykunaqa, radiográficos sindrómicos nisqa yachay maskhaykunapim llamk'achinku. BoneXpert ruwaytaq, wawakunapi mineral óseaninku karisqanta chaninchanapaq.
Gödeke, et al., Alemania, 2019	Cirugía	Redes Neuronales Artificiales nisqakunaqa APACHE hina tupuykunatam atipanku. Deep-learningqa, willan wañuyman kay wawakuna k'irisqakuna kaqpi, upiray virtualpipas, allinmi kay unquy qhawachina kaqpaqqa, hinallataq upiraypi imaymanakuna kasqanmanta willanapaqpas.

Yuyachina: Qhaway: CNNs, Redes Neuronales Convolucionales nisqa. CADE, kunputadurawan unquyta siq'ipi tarinapaq yanapachin. CADx, kunputadurawan unquykuna tarisqakunamanta willanapaq yanapachin. GI, gastrointestinal nisqa. APACHE, Unquypa sasachakuyin kasqanta chaninchan, hinallataq unqusqaq wañuyin pachata yacharin.

Chanin kay ruwaykuna, hamuq qhawariykunapas

Pisi rimayllapiqa, Pediatría IA nisqawanqa hamuq llamk'aykunapi hinallataq unqusqa wawakuna hampiy kallpachanapaq yanapachikunan kanan. IAWan llamk'aymi unquykunata tarinatapas, hampinatapas, unqusqa runakuna qhawarinatapas yanapachkan, hinallataq unqusqa wawakuna qhawariya hukniraqman t'ikraspa yanapachkan. Ichaqa, kay IAWan llamk'aypas qhawariyuspa hinallataq yuyaykuspa llamk'anan, chanin kay ruwaykunata hinallataq unqusqa runakunap mana willana kaqtapas waqaychaspa.

IAqa usqhayllan wiñarichkan, chayraykun imaymana kamachiykunapas wiñayninpaq utaq ruwachikuyinpaq ruwakunan. IAWan llamk'aykuna, yachay maskhaqkuna, hampiqkuna hinallataq huk runakunapas llamk'anankun allinpaq aswan achka kananpaq mana allinpaq kananmanta, hamuq pachapi mana sasachaykuna kananpaq. Chanin kay ruwaykunatan hunt'ananku, hinallataqmi unqusqa runakunapi yuyaskuspa. Chayraykum, kamachiykuna mama suyupi hinallataq tiqsi muyupipas IAWan hampina wasikunapi llamk'aynankupaq kanan.

Qillqaqkunap yanapaynin: WRG, paymi chay qillqapi simikuna sut' inchaq. WRG, MMCO, CJH, paykunam qallariy qillqata qillqarqanku. Llapankutaq, qhipa kaq qillqasqata qillqarqanku, qhawarirqanku ima.

Yachay maskhay ruwanapaq qullqi qusqamanta: Kay yachay maskhay qillqaqa, qillqaqkunap qullqinwan ruwasqan karqan.

Qillqaqkunap kikinkup intirishinkuna: Qillqaqkunaqa, kay qillqapi yachaykuna qillqasqankuwanqa manam imapas paykunap munayninku nitaq qullqi maskhanayuqchu kanku.

MAYMANTA YACHAY HURQUSQA QILLQAKUNA

1. Balla Y, Tirunagari S, Windridge D. Pediatrics in Artificial Intelligence Era: A Systematic Review on Challenges, Opportunities, and Explainability. *Indian Pediatr.* 2023;60(7):561-9.
2. Park SH, Do KH, Kim S, Park JH, Lim YS. What should medical students know about artificial intelligence in medicine?. *J Educ Eval Health Prof.* 2019;16:18. doi: 10.3352/jeehp.2019.16.18
3. Quispe-Juli CU, Kirschbaum JP, Caceres-Alban J, Ugas-Charcape CF. Explorando la viabilidad de la integración de la inteligencia artificial en la atención médica pediátrica: Un estudio preliminar con ChatGPT. *Investig Innov Clin Quir Pediatr.* 2023; 1(1):14-23. doi: 10.59594/iicqp.2023.v1n1.5
4. Li Y, Zhang T, Yang Y, Gao Y. Artificial intelligence-aided decision support in paediatrics clinical diagnosis: development and future prospects. *J Int Med Res.* 2020;48(9):300060520945141. doi: 10.1177/0300060520945141
5. McAdams RM, Kaur R, Sun Y, Bindra H, Cho SJ, Singh H. Predicting clinical outcomes using artificial intelligence and machine learning in neonatal intensive care units: a systematic review. *J Perinatol.* 2022;42(12):1561-75. doi: 10.1038/s41372-022-01392-8
6. Nogales A, García-Tejedor AJ, Chazarra P, Ugalde-Canitrot A. Discriminating and understanding brain states in children with epileptic spasms using deep learning and graph metrics analysis of brain connectivity. *Comput Methods Programs Biomed.* 2023;232:107427. doi: 10.1016/j.cmpb.2023.107427
7. Vasile CM, Bouteiller XP, Avesani M, Velly C, Chan C, Jalal Z, et al. Exploring the Potential of Artificial Intelligence in Pediatric Echocardiography—Preliminary Results from the First Pediatric Study Using AI Software Developed for Adults. *JCM.* 2023;12(9):3209. doi: 10.3390/jcm12093209
8. Otjen JB, Moore MM, Romberg EK, Perez FA, Iyer RS. The current and future roles of artificial intelligence in pediatric radiology. *Pediatr Radiol.* 2022;52(11):2065-73. doi: 10.1007/s00247-021-05086-9
9. Gödeke J, Muensterer O, Rohleder S. Künstliche Intelligenz in der Kinderchirurgie : Gegenwart und Zukunft. *Chirurg.* 2020;91(3):222-8. doi: 10.1007/s00104-019-01051-3
10. Dhaliwal J, Walsh CM. Artificial Intelligence in Pediatric Endoscopy: Current Status and Future Applications. *Gastrointest Endosc Clin N Am.* 2023;33(2):291-308. doi: 10.1016/j.giec.2022.12.00

QILLQAQPAPUNI YACHAY MASKHAY QILLQAN

Perú suyupi ancha sasachakuyniyuq wawakuna hampiq hampina wasip yachay maskhay ruruchiynin t'aqwiymanta, bibliométrico nisqa qhawariywan

Victor Roman-Lazarte¹, Diana Manuela Ticona^{2,3}, Mishell Cruz-Caraguay⁴

¹ Carrera de Medicina Humana, Universidad Científica del Sur, Lima, Perú

² Oficina Ejecutiva de Planeamiento Estratégico, Hospital Nacional Docente Madre Niño San Bartolomé, Lima, Perú

³ Facultad de Medicina, Universidad Nacional Mayor de San Marcos, Lima, Perú

⁴ Facultad de Ciencias de la Salud, Universidad Técnica Particular de Loja, Loja, Ecuador

PISIYACHISQA QILLQA

Qallariynin: Perú suyupi yachay maskhaq wasikunapi yachay maskhayqa anchatam ñawpaqman puririrqan. Chhaynapim Instituto Nacional de Salud del Niño San Borja sutiyuq hampina wasip yanapayninqa ancha riqsisqa. Chay hampina wasiqa, ancha sasachakuyniyuq wawakuna hampina wasim, 2013 watapitaqmi paqarichisqa karqan.

Taripana: Scopuspa taqinpi 2023 watakama, Instituto Nacional de Salud del Niño San Borja yachay maskhay ruwasqankunap imayna kayninta t'aqwirina.

Yachaqa ñankuna: Huk qhawaspallawan rikuchikuywan yachaymi ruwakurqan, bibliométrico nisqa qhawariywan, chay yachay maskhay qhawarichiykunam karqan huk qillqaqllapas hampina wasiman qillqachikuyniyuq, hinallataq Scopuspi qhapaq raymi killa 2023 watakama qhawarichisqa kaqkuna.

Tariykuna: 2015 watamanta pacha 128 qhawarichisqa qillqasqakuna tarikurqan, hinallataq 2021 watapi aswan achka qillqakuna qhawarichiy wata karqan. Llapan qhawarichisqakunamantaqa 79,69 % qillqakunam kichasqa haykuyniyuq qillqakuna karqan, chaykumantataqmi 39,06% qillqakuna qhawaspalla yachay ruwasqakuna karqan. 41,41 % qillqasqakunam, qillqaqpa hinallataq/utaq tupaqnin qillqaqpa kay hampina wasiman qillqakuyniyuq karqan, chaymanta huk qillqasqalla, qullqita kay hampina wasimanta chaskirqan.

Tukuchaynin: Instituto Nacional de Salud del Niño San Borjaqa, Scopuspi yachay maskhay qhawarichiy riqsisqa wiñaytam tarirqan, chaypim aswan achka yachaykuna qhawarichisqakunamantaqa, qhawaspalla yachay ruwaykunawan unquypa purisqan qillqa willaykunawan tarikuq karqanku. Ichaqa, kay hampina wasiman qillqakuyniyuq qillqaqkunaqa utaq tupaqnin qillqaqkunaqa pisillan rikukun, chhayhinallamantaq yachay maskhay qillqakuna qullqiwana yanapaypas.

Aysaqnin simikuna: Yachay maskhay; hampiq wasikuna; Bibliometría nisqa; yachay maskhay ruruchi rikuqkuna (Maymanta hurquynin: DeCS)

QALLARIYNIN

Yachay maskhay qillqa qhawarichiyqa hukninmi, chaywanmi yachay maskhaqkunaqa, yachay maskhaq wasikunapas yachay maskhasqankup tariyninkunata qhawachinku, chaykunam ñawinchasqa, hamut'asqa hinallataq kikinchasqa tiqsimuyupi kanman (1). Chaymantapas, yachay maskhasqa qillqa qhawarichiyqa llank'aypaq, ruwaypaq hinallataq musuq yachaykuna maskhaypi qullqi churasqakunapaqmi, chaymi huknin rikuchikuq yachay maskhasqpa, yachay maskhaq wasikunap utaq suyup chanin kasqan yachanapaq (2). Yachay maskhaypi llank'aqkunaqa, imayna suntur wasikuna, hampina wasikuna, ruwana wasikuna utaq yachayniyuq wasikunaqa llank'aqninkunamanmi yachay maskhaykuna ruwanankupaq imaymanapi yanaparispa kallpachanankupuni (3). Qillqakuna qhawarichisqakunaqa utaq qillqachisqa qillqakuna rikuchikuykunaqa chaninwan ruruchisqawan t'aqwiypaq hukninmi, chay hinapim yachay maskhay wasipiqa llank'aynintawan chaninniyuqwan kasqanta iskayninpi hatun rikuchikuqkunata rikuchispa (4).

Perú suyupiq, kay chunka watakunapim yachay maskhay ruwaykunaqa sapa kutillam wiñarqun, aswantaqa chay yachay pusaq suntur wasikunapiwan yachayniyuq hatun hampina wasikunapiwan hina (5,6). Huknin chayllaraq ruwasqa yachay maskhay hampina wasi Perú suyupiq Instituto Nacional de Salud del Niño San Borja (INSN-SB), kay hampina wasiqa

Kay hinata sitakun:

Roman-Lazarte V, Ticona DM, Cruz-Caraguay M. Análisis de la producción científica de un Instituto Especializado Pediátrico Peruano, un enfoque bibliométrico. *Investig Innov Clin Quir Pediatr.* 2024;2(1):5-13. doi:10.59594/iicqp.2024.v2n1.76

Tupaqnin qillqaq:

Victor Roman-Lazarte
Dirección: Calle Enrique Villar 192, Lima, Perú
Teléfono: +51910597089
Correo electrónico: victor.md.1998@gmail.com

ORCID iDs

Victor Roman-Lazarte
 <https://orcid.org/0000-0001-9664-5169>
Diana Manuela Ticona
 <https://orcid.org/0000-0002-2174-5488>
Mishell Cruz-Caraguay
 <https://orcid.org/0000-0003-1501-4053>

Chaskisqa : 01/03/2024

Kamachisqa : 13/03/2024

Qhawachisqa : 22/04/2024

Kay qillqasqaqa, Creative Commons Attribution 4.0 Internacionalpaq lisinsyanwanmi.

Copyright © 2024, Investigación e Innovación Clínica y Quirúrgica Pediátrica.

2013 watapim ruwasqa karqan. Chaymi, wawa upiray ruwaqniyuqwanpuni ancha sasachakuykiyuqkunapaq hampina wasi kasqanrayku ancha qhawarisqa (7). INSN-SBqa yachay maskhay wasi kayninpicha manam qhali kay ancha sasachakuykunapaq quynillayuychu, aswanpas Perú suyupi yachay maskhay purichiykunata umallinanpaqmi. INSN-Sbpa yachay maskhayninkunapaq qillqayninkunaqa Scopuspim qhawarichikunman, chaymi riqsisqa imaymana yachay maskhay qillqakuna qhawarichiq chanin hina kasqanrayku (8).

Manam Scopuspi INSN-Sbpa yachay maskhay qillqasqakuna hayk'a kasqanmanta yachayllachu, aswanqa tiqsi muyupi yachay maskhaqpura yanapay llika kayninta, hinallataq imaymana yachay maskhay qillqakuna, chhaynallataq imayna ruwasqa kasqamanta taqwiriymi. Kayqa ancha chaninmi, imaraykuchus yachay maskhaypi yanapaytam imayna kasqanmantawan ukhunchasqantawan rikhurichin, chayaynintawan chaniyuq kaynintawan tukuy taqwinapaq yanapaspa. Kay yachaypa taripayninqa, INSN-SBpa yachay maskhay ruwasqankunap imayna kayninta, 2023 watamanta Scopuspi qillqakuna kasqaman hina taqwiriymi.

RUWANAKUNAWAN YACHAQA ÑANKUNAWAN

Imayna ruwakuyinwan imapi taqwikuyinwan

Kay yachay maskhayqa qhawaspallawan sut'inchaywan yachaymi, taqwiyaq bibliométrico nisqa qhawariyan INSN-Sbman qillqakuykiyuq huk qillqaqllapas qhawarichiykunapi ruwasqam karqan.

Yachaykuna maymanta hurquyninkuwan huñuyninku mit'awan

Kay yachay maskhaykunaqa Scopuspa taqinpi 2023 watakama, INSN-Sbpa 2013 watapi kamasqa kasqanmanta huñusqam karqan.

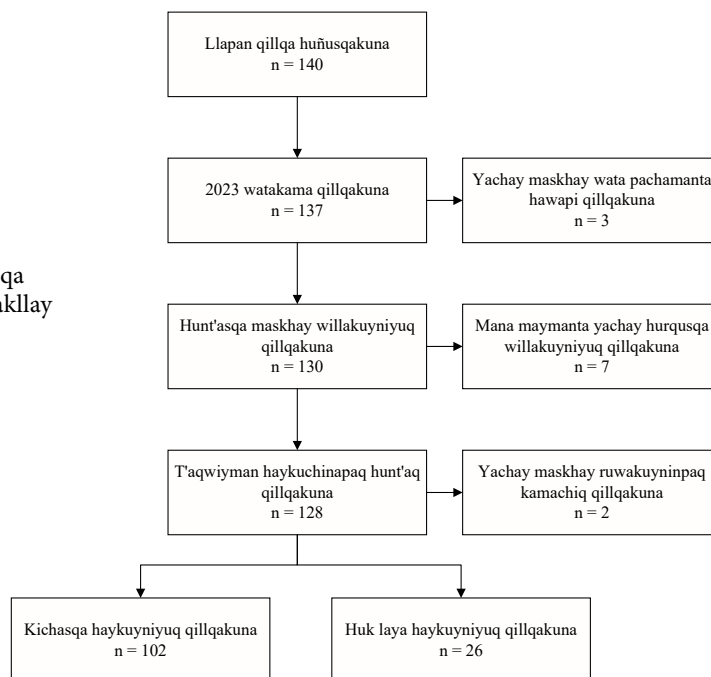
Maskhanapaq allin ruwaynin

Kay maskhayqa, Scopuspim ruwakurqan (AF-ID (60112690) riqsichiwan, hinallataq (AFFILORG ("Instituto Nacional de Salud del Niño San Borja")) hampina wasip sutinwan ruwakurqan. Hinallataq, yachay maskhay qhawarichiykuna huñuyqa 2 p'unchaw, hatun puquy killa, 2024 watapim ruwakurqan.

Yachay maskhaypi taqwinapaqwan mana taqwinapaqwan munaynin

Khunankama llapam yachay maskhasqa qillqa qhawarichiykunam Instituto Nacional de Salud del Niño San Borjaman huk qillqachikuykiyuq yachay maskhaqllapas kaptinmi taqwisqaqa karqan. Manataqmi taqwisqachu karqanku, yachay maskhay ruwanaraq qillqakuna kaptin, tukusqa yachay maskhay qillqapi maymanta yachay hurqusqakuna mana hunt'asqachu kaptin, hinallataq qhawarichikuyinman mana haykuna atiy kaptin (1 kaq siq'i).

1 kaq siq'i. Tukupay taqwinapaq qillqa qhawarichiykunamanta akllay ruwakuyin.

Kaqninkuna t'aqwi

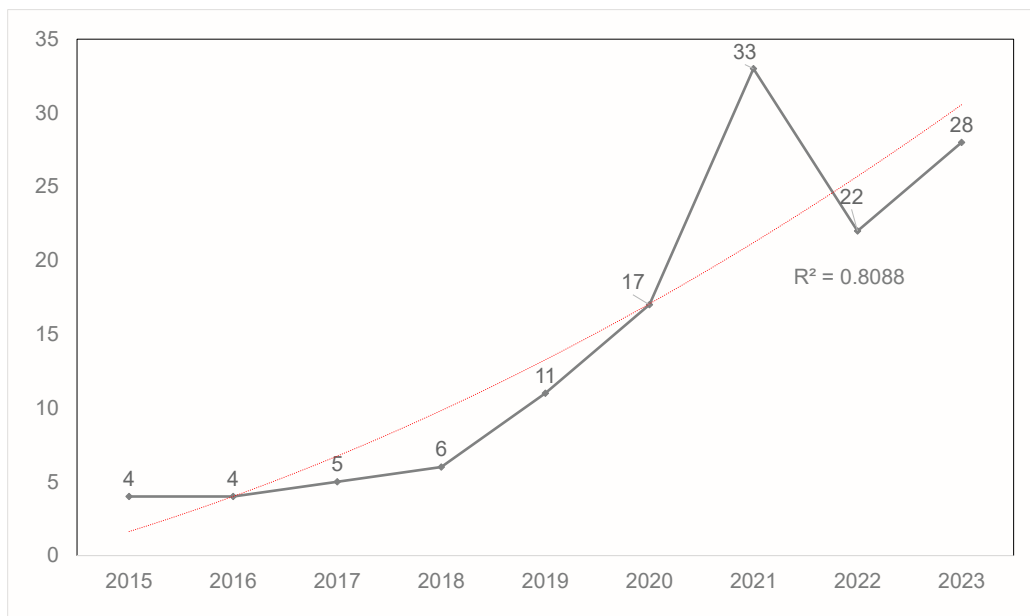
Chay t'aqwiya, yupana sut'inchakuywanmi ruwakurqan, hinallataqmi chay yachay qillqa qhawarichiykunap qhawakuynintawan kaqnintawan t'aqwisqa qhawarikurqan. Chhaynapim, yachay maskhaypa qhawakuynin t'aqwinapaqqa, maymanta yachay hurqusqa qillqakuna kaqkunallawan ruwakurqan, chaypim aswan achka qillqayuq qillqaqamanta, aswan achka sitasqa qillqakunamanta, aswan achka sitasqakuna yupaymanta, hinallataq mayqin riwistapi qillqasqa kasqanmantam, pachakninpi kasqanta qhawarichikunqa. Hinallataqmi, sapa watapi yachay qillqa qhawarichiy nin yupayninmanta hamuq pachakunapi ruwakuy ninwan t'aqwirikurqan, chaypim coeficiente de determinación (R2) nisqata iskaynin huqmanchanata Spearman nisqawan tupachispa tarikurqan. Chhaynallataqmi, qillqaqpa aysaqnin siminkunaptawan tiqsi muyupi yanapanakuy llamk'aykunaptawan qhawarichikuyninkuta ruwakurqan.

Yachay maskhaypa kaqninmanta rimaspaqa, sapanka qillqamanta qhawariymi ruwakurqan, ima qillqa kasqanmanta willakunanpaq (imayna ruwana nisqawan t'aqwi, mana imayna ruwana nisqawan t'aqwi, insayu ruway, qhawaspalla yachay maskhay, unquypa purisqan qillqa willaykuna hinallataq hukuna), chhaynallataq sichus paqarichiq qillqaq, tupaqnin qillqaqpas kay hampina wasimanta karqankuchu icha manachu chaymantapas. Chaymantapas, sichus chay

yachay maskhay qillqa qhawarichisqa qullqi qusqawan karqan chaymantapas qhawarikurqam, chhaynallataq maymanta chay qullqi qusqa hamusqanmanta qhawarikullarqantaq. Hinallataqmi, qhawarikurqan sichus chay qhawarichisqa qillqa kichasqa haykunayuq kasqanmanta. Hinapim, chay t'aqwiya software RStudio (R versión 4.3.2) nisqawan ruwakurqan, "bibliometrix" qillqa mayt'u wasiwanmi "biblioshiny" web nisqa ruwanawan siq'i qhawachikuynin ruwakurqan, hinallataqmi VosViewer (versión 1.6.20, Ness Van Erck & Ludo Waltman) ruwanawan llikakunap puriy nin ruwakurqan.

TARIYKUNA

Llapanpiqa 128 qillqakunatam t'aqwirurqan. Nawpaq kaq qhawarichiyqa 2015 watapin qhawarichisqa karqan, hinallataq chay wataqa tawa yachay maskhay qillqakunatam qhawarichikurqan. Chaymi, qhapaq raymi killa 2023 watakamaqa, pisi pisimanta yachay qhawarichiy yupaykuna yapakurqan (coeficiente de determinación 0,8088), hinapim chay watallapi 28 yachay qillqakuna qhawarichikurqan. Chaymantapas, aswan achka yachay qillqa qhawarichiykuna 2021 watapi 33 qillqasqakunawan karqan (2 kaq siq'i).

2 kaq siq'i. Instituto Nacional de Salud del Niño San Borjapmanta hayk'a qillqasqakuna Scopuspaq taqinman hina.

Aswan sitasqa qillqakuna ukhupiq kay yachay sutichasqam kachkan "Thoracic imaging of coronavirus disease 2019 (COVID-19) in children: a series of 91 cases", qillqaqniñtaq Pablo Caro-Dominguez (Hospital Universitario Virgen del Rocío). "Pediatric Radiology" riwistapi, 2020 watapi qhawarichisqa karqan, hinallataq khunankama, 56 sitasqayuq.

Qatiqnin aswan sitasqa qillqasqaqa "Dynamics of cough frequency in adults undergoing treatment for pulmonary tuberculosis", qillqaqniñtaq Alvaro Proaño (Universidad Peruana Cayetano Heredia). Chaymantapas, "Clinical Infectious Diseases" riwistapi, 2017 watapi qhawarichisqa karqan, hinallataq khunankama, 42 sitasqayuq (1 kaq tawla).

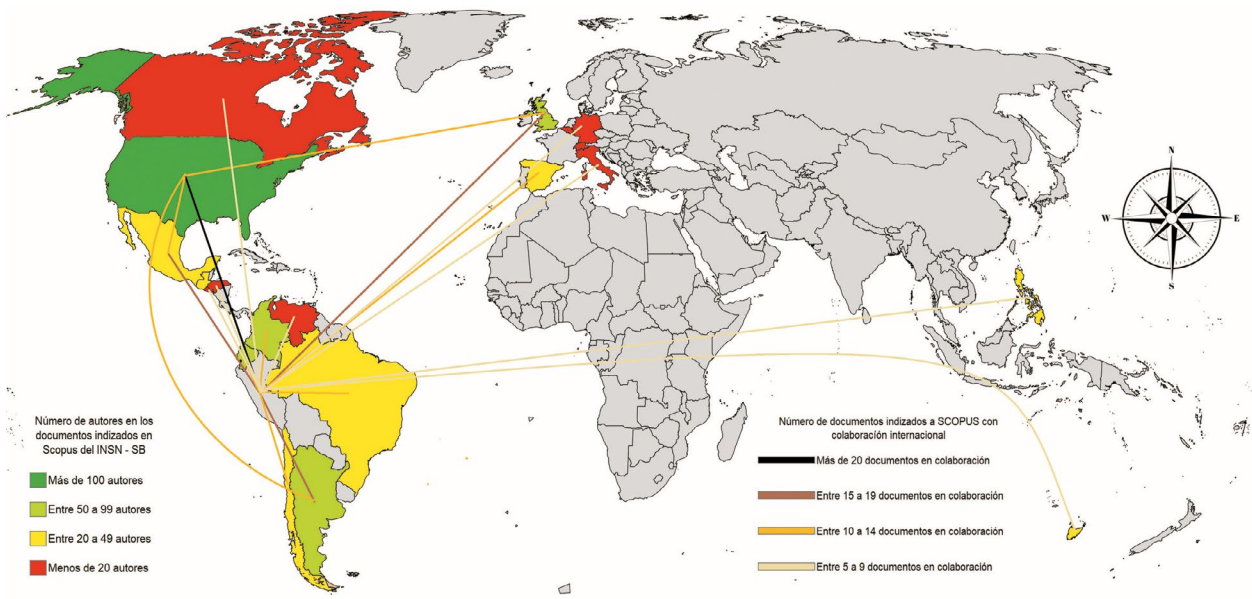
1 kaq tawla. Scopuspi chunka aswan sitasqa qillqakuna huk qillqaqllapas INSN - SBman qillqakuyniyuq kaqkuna, 2023 watakama.

Yachay maskhay qillqap sutin	Riwistap sutin	Watakuna	Qallarichiq qillqaq	Mayman qillqakuyniyuq kasqan	Llapan sitasqakuna	Sitasqakuna sapa watapi*
Thoracic imaging of coronavirus disease 2019 (COVID-19) in children: a series of 91 cases	Pediatric Radiology	2020	Pablo Caro-Dominguez	Hospital Universitario Virgen del Rocío	56	11.2
Dynamics of Cough Frequency in Adults Undergoing Treatment for Pulmonary Tuberculosis	Clinical Infectious Diseases	2017	Alvaro Proaño	Universidad Peruana Cayetano Heredia	42	5.25
Association between convalescent plasma treatment and mortality in COVID-19: a collaborative systematic review and meta-analysis of randomized clinical trials	BMC Infectious Diseases	2021	Cathrine Axfors	Stanford University	39	9.75
Latin America: the next region for haematopoietic transplant progress	Bone marrow transplantation	2017	Gregorio Jaimovich	Hospital Universitario Fundación Favaloro	35	4.38
Evaluation of the INECO Frontal Screening and the Frontal Assessment Battery in Peruvian patients with Alzheimer's disease and behavioral variant Frontotemporal dementia	eNeurologicalSci	2016	Nilton Custodio	Instituto Peruano de Neurociencias	31	3.44
Genetic variants and source of introduction of SARS-CoV-2 in South America	Journal of Medical Virology	2020	Julio A Porterico	Instituto Nacional de Salud del Niño-San Borja	30	6
Clinical characteristics, risk factors and outcomes in patients with severe COVID-19 registered in the International Severe Acute Respiratory and Emerging Infection Consortium WHO clinical characterization protocol: a prospective, multinational, multi centre, observational study	ERJ Open Research	2021	Luis Felipe Reyes	Universidad de La Sabana	28	9.33
COVID-19 in pediatric cancer patients in a resource-limited setting: National data from Peru	Pediatric Blood & Cancer	2020	Jacqueline Montoya	Instituto Nacional de Enfermedades Neoplásica	28	7
Imaging findings of multisystem inflammatory syndrome in children associated with COVID-19	Pediatric Radiology	2021	Pablo Caro-Dominguez	Hospital Universitario Virgen del Rocío	24	6
Latin America: Situation and preparedness facing the multi-country human monkeypox outbreak	The Lancet Regional Health-Americas	2022	Alfonso J. Rodriguez-Morales	Fundación Universitaria Autónoma de las Américas, Pereira	23	7.67

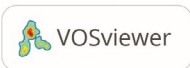
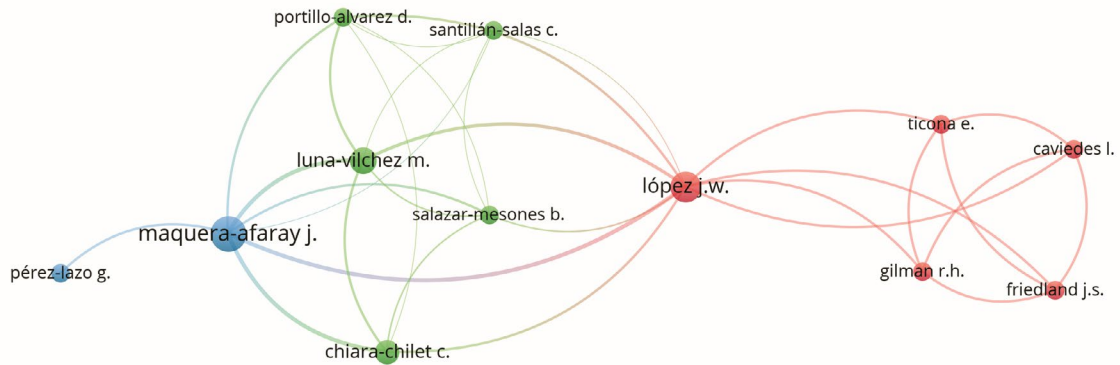
Tiqsi muyupi yanapanakuy mantaqa, 203 qillqaqkunatam tarikurqan, aswantaqa Estados Unidoswan (20manta aswan qhawarichiykuna) Colombiawan, hinallataq Ecuador, Argentina, Reino Unido suyukunawanpas 15manta 19kama yanapanakuykuna tarikurqan (3 kaq siq'i). Hinallataq, aswan achka qillqakunayuq qillqaqkunamantawan qillqaqkunapura yanapanakuy mantawanqa, Julio Maquera-Afaraymi 13 qillqayuq; qatiqninpitay Lopez-Revilla, Jose W. 10 qillqayuq. Iskaynin qillqaqkunap yanapanakuy llamk'ayninkutawan llika llikapi kuska llamk'ayninkutawan rikurichikurqan (4 kaq siq'i).

Aswan su'i t'aqwi qhawarichisqa qillqakunata qhawarispan rikuchin aysaqnin simikunap pachak purisqanman hina hukniray kasqankuta, chaypin aswanta rimanku "children", "Perú", "child" hinallataq "covid 19" nisqa rimaykunata aswanta huñusqa qhawarichisqa qillqakunapi, hinallataq "computed tomography", "systemic lupus erythematosus", "tuberculosis" "burns" ima simikunaqa aswan pisitam rikuchikunku. Hinallataqmi "Covid 19" nisqap muyurinqinpi aysaqnin simikunap llamk'ayninta qhawachikun "imaging" nisqawan "hearth" nisqawan (5 kaq siq'i). Tendencias nisqakuna aysaqnin simikunap llamk'achiypi, hinallataq watapi wiñariyninqa yanapakuy qillqakunap qhawarikunman.

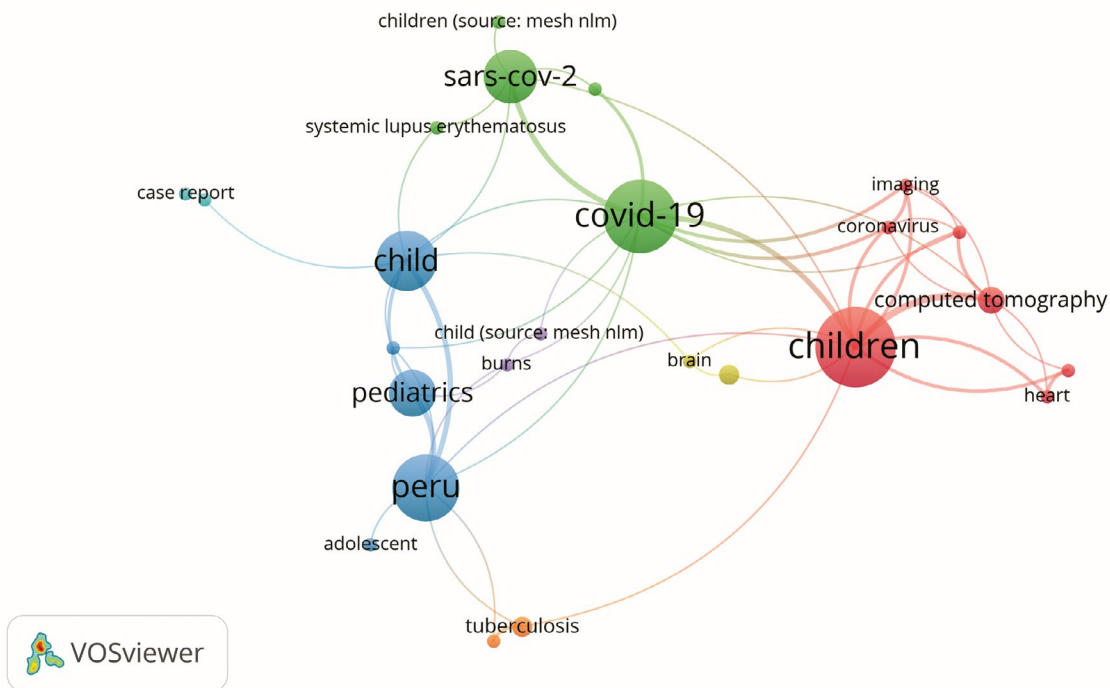

3 kaq siq'i. Qillqaqkuna suyuman hina, hinallataq hayk'a qillqakuna Scopuspi, Instituto Nacional de Salud del Niño San Borjamanta yanapanakuyniyuq kaqkuna.

4 kaq siq'i. Iskay kaqlla qillqakunallapas qillqaqkunapurapi yanapanakuyniyuq llikakuna. Chaypim, sapa qillqaqpa muyup chawpichaq, hayk'a yachay qillqakuna kasqanmanta kamachin (aswan hatun muyup chawpichaq kaptinqa, aswan achka yachay qillqakunam). Hinallataq, liniya tutayaptinmi kamachin hayk'a qillqakuna yanapakuypi ruwasqa kasqanmanta (aswan hatun liniya tutayaq kaptinqa, aswan pisi yachay qillqakuna yanapanakuypim ruwakun).

5 kaq siq'i. Qillqaqman hina aysaqnin simikunap kuská rikhuriyninpiqa, muyup chawpichaqmi hayk'a kutita chay simi llamk'achisqanmanta kamachin (aswan hatun muyup chawpichaq kaptinqa, simiqa aswan llamk'achisqam). Liniya tutayaqinmi, isqay aysaqnin simikunap kuská rikhuriyuyininta kamachin (aswan hatun liniya tutayaq kaptinqa, aswan pisim kuská rikhuriyuyininqa).

Llapan huñusqa yachay maskhay qhawarichiykunamantam 102 yachay maskhay qillqakuna mana qullqillapaq karqan. 39,06 % llapanmanta qhawaypi yachay maskhaykuna karqan hinallataq 35,94 % unquyniyuqkunamanta qillqa willakuy karqan. 27,34 % yachay maskhay qhawarichisqakunallam huk yachay maskhaq wasip qullqinwan ruwachisqa karqan, hinallataqmi huk yachay maskhay qhawarichisqallam INSN – SBmanta qullqi chaskisqanmanta takyachin. 41,41 % yachay maskhay qhawarichisqakunapiqa pillapas yachay maskhaq wasipi llamk'aqmi karqan, qallarichiq qillqaq hinaspá/utaq tupaqnin qillqaq hina (2 kaq tawla).

TARIYKUNAMANTA T'AQWIRIY

Kay yachay maskhaypa tariyinqa qhawarichinmi INSN - SBpa yachay maskhay ruwayninta, chhaynallataq watakunapi wiñariyninta. Hinallataqmi, t'aqwisqa tiqsi muyupi yachay maskhaq pura yanapanakuy hinakunata, sapa kutipi yachay maskhay ruwaykunata, yachay maskhasqa qillqa qhawarichisqakunap kaqninta ima qhawarichin. Hinam, kay yachay maskhaypa tariyinqa INSN – SBpa yachay maskhay ruwaynin Scopuspi aswantaq 2020, 2021 watakunapi wiñariyniyuq kasqantam rikuchirqan. Hinallataqmi, kaymantaqa willasqañam, chhaynallataq qhawarisqaman hinaqa imaymana Perú suyupi yachay maskhaq wasikunap yachay qillqa qhawarichiyinikuqa, Scopuspa taqinpi yachay qillqakunaman hinaqa wiñarisqam

2 kaq tawla. INSN - SBpa yachay qillqa qhawarichiyininkunap imayna kayninkuna Scopuspi kaqkuna, 2023 watakama.

Imayna kayninkuna	Llapan akllasqa qillqakuna n=128		Kichasqa haykuyniyuq qillqakuna n = 102		Huk laya haykuyniyuq qillqakuna* n = 26	
	n	%	n	%	n	%
Imayna kaq yachay maskhaykuna						
Qhawaspalla	50	39.06	36	72	14	28
Unquypa purisqan qillqa willaykuna	46	35.94	39	84.78	7	15.22
Mana imayna ruwana nisqawan t'aqwi	7	5.47	7	100	0	0
Imayna ruwana nisqawan t'aqwi	4	3.13	3	75	1	25
Yachanapaq	3	2.34	3	100	0	0
Hukkuna**	18	14.06	14	77.78	4	22.22
Qullqiwán yanapayta chaskirqanchuot						
Arí	35	27.34	30	85.71	5	14.29
Manam	93	72.66	98	14.29	123	85.71
INSN-SBmanta qillqaq						
Arí	53	41.41	41	77.36	12	22.64
Manam	75	58.59	61	81.33	14	18.67

* Bronce y verde nisqawan riqsisqa.

** Chaykunapim kachkan rimakuykuna. willakuykuna. qillqa mayt'u ruwana wasikuna. mayt'u ruwaqman karta apachiywan kutichiykunawan.

† Huk qillqasqallam INSN - SBpa qullqinwan yanapasqa karqan.

INSN-SB: Instituto Nacional de Salud del Niño San Borja.

(9–11). Kay wiñariyqa kanmanmi, COVID-19 unquypachapi yachay maskhay qillqasqawan qhawachina kasqanrayku (12,13). Ichaqa, kay hampina wasipi yachay maskhay qillqasqakuna qhawarichiykunaqa pisillaraqmi Perú suyupi huk hampina wasikumamantaqa, ahinataq Instituto Nacional de Enfermedades Neoplásicasmanta utaq Instituto Nacional de Salud del Niño de Breñamanta. Chaykunapim, 347 hinallataq 228 yachay qillqasqakuna qhawarichiyuniyuq kanku (8.14). INSN-SBqa, 10 watayuq musuq yachay maskhaq wasi nisqallaraqmi (7). Chhayna kaptinpas, watakuna pasasqanman hinam llapallan yachay qillqakuna qhawarichiyqa wiñasqanta rikuchikurqan.

Aswan sitasqa yachay qillqasqa qhawarichiyqa COVID-19wan tupaq yachaykunamantam karqan, chaykunataqmi kay hampina wasipi huk qillqakuniyuq qillqaniyuqllapas (15) karqan. Hinallataqmi, chay COVID-19 unquy, usqhayllata kay unquypakaqinmanta yachay qillqa ruwaykuna qhawarichiyta atichirqan (16), chhaynallataqmi, chay yachaykunata imaymana yachay maskhaq wasikumawan wak yachay maskhaq runakunawan chay unquymanta unanchanankupaq mañakurqanku. Chayraykum, chay pachakunapi yachay qillqakuna qhawarichisqakunaqa usqhaylla achkanpi sitasqa karqan. Chhaynallamantaqmi, mana qispiy atina rimanapaq chay pachakunapi COVID-19 unquypa yachay maskhay ruwaykunap yupaynin wiñarisqanmanta apamusqanqa (17). Chhaynapim, INSN-SBqa pichqa yachay qillqasqankuna ukhupi aswan sitasqayuq karqanku, chaykunam COVID-19 unquymanta rimaq karqan, hinallataqmi llapanku aswan 20 sitasqayuq, maskhasqa p'unchaykama karqanku.

Yachay maskhaq wasipwan Perú suyupwan yachay maskhaykuna ñawpaqman churasqankunawanmi, wak unquymanta yachay maskhaqkunaqa kallpachasqapuni kananku, ahinataq Tuberculosis unquymanta yachay maskhasqa qhawarichisqamanta iskay kaq aswan sitasqam karqan (18). Chaynallataq, chay yachay maskhaypa tariyinqa hunt'asqa yachay maskhay kananpaq, hinallataq wak unquykuna maskhaypaq intirisniyuq kanapaq yuyaychan, kayhina kay ruphasqa runakunamanta yachaqaykunamanta, mayqinkunapichus kasqanmanta, rikuchikuyninmanta hinallataq hampiyninmanta qhawanku. Chaymantapas, kay kurku qhawana kaqmantapaq, huk unquykunawan tupachisqa karqan, kay suyupi chanin kaqwan kayhina tuberculosis kaqwan. Iskayninkutaq tiqsi muyuntinpipas hatun wiñayniyuq kanku (19,20). Hinallataq, huk chanin ima kayninqa, allinta imakunapi ruwana yachay qillqakuna ruwanankupaqmi yachay maskhaqkunata haykuchina, yaqapas unquyniyuq runakunamanta achka willakuy qillqakunapas qhawarikun. Chayqa, manam mana allin kasqantachu qhawachikun, ichaqa achkapi yachay ruwaykunaqa aswantam huk yachaykuna ruwanapaq atikunqa, chhaynapitaq chaykunawantaq sut'inchakuniyuq yachaykuna ruwayta paqarichimunapaq (21).

Hukknin t'aqwisqataqmi, kichasqa haykuyniyuq qillqakuna kasqan. Chhaynapim, llapan t'aqwisqa yachay qhawarichikuykunamantaqa 80 % qhawarichikuykunam kichasqa haykuyniyuq qillqakuna, manataqmi huk laya haykuyniyuq qillqakuna kasqanmi chaninpuni willayqa.

Chaymi, llapan runapaq yachay qhawarichiykuna kichasqa haykuyniyuq kanantan kallpacharina, aswantapas llaqta yachay maskhaq wasikumap qhawarichiyinta, chaykunawan aswanta qhawarichikuynin mast'arinapaq. Hinapi, yachay maskhaq wasikunaqa, yachay maskhaykuna riwistakunapi qhawarichisqa kanankupaq qullqi kusqankunawan, mana qullqillapaq pikunachus tapukuyta, t'aqwiya utaq taripayniwan hampiypi churayta munaqkunaman yachaypa taripayninta kicharin. Ichaqa, yachay qillqakunata qhawarichinapaq ancha qullqipa kasqan sasachakuywanmi churakun (APC), chaykunam watamanta wata yapakun, chaywantaq yachay maskhay qillqakuna qhawarichinapaq qullqimanta hark'akuypa rantinta qhawachin (22-25). Chay yachay maskhaykuna ruwakunapaq qullqiwan yanapaymanta rimaspapaq, 27 % yachay maskhaykunallam mayqim yachay maskhaq wasip qullqinwan yanapasqa karqan, chaykunamantaqmi huklla INSN – SBpa qullqinwanpuni yanaspasqa karqan. Chaymi, yachay maskhaykunata q'imiyqa, kallpanchayqa, hinallataq qullqiwan yanapayqa, yachay maskhaykunap qhawarichiy yupayninta utqaylla wiñarichin (26,27). Ichaqa, chanin kay ruwaykunatam qhawana chay qullqikunata chaskiy atinapaqqa, imaraykuchus huk yachay maskhaypaq qullqichakuyininqa manan yachay maskhaypa ruwaynillantachu qhawarinman, aswanpas chay yachay maskhaypa qhawarichikunapaq ruwaykunatapas. Kayqa huk chikan sasa rimaymi, imaraykuchus mana allin yachay maskhaykuna ruwaykunaman apayta atinman, ahinataq yachay maskhaykuna qhawarichisqa kananpaq huk runa qullqita haywaptin (28,29). Chayraykun, yachay maskhaqkunataqa kallpachana, hinallataqmi huk comité de integridad científica nisqap qatiriyinwan allinta qhawarinapas, chaywantaq chanin ruway kamachiykuna ukhupi yachay maskhaykuna ruwakunapaq.

Tukuyninpiqa, umalliq kaytapas t'aqwikurqanmi qillqaqpa utaq tupaqnin qillqaqpa churakuyninman hina. Hinallataq, yachay maskhay ayllupiq, qallarichiq qillqaqqa yuyayta yuyaykuq runam, chhaynapim yachay maskhayta ruwaysiq runakunata yachay maskhay allin ruwakunapaq kamachin (30). Hinallataqmi, tupaqnin qillqaqqa riwistapi runakunawanpuni yachay maskhay qillqap riwistapi qhawarichikunapaq ruway runam (31). Chaymi, INSN-SBmanta yachay maskhaqkunaqa manapaschá sapa kutichu yachay maskhaykunata umallinkumanchu, imaraykuchus paykunaq ruwayninkuqa sapa kutinmi yachay maskhaq wasikumap yachay maskhayninpi Perú suyupipas hinallataq hawa suyukunamanpas huñusqa kachkan, chaykunam huk yachay maskhaq wasikumamanta paqarimuqkunaqa. Ichaqa, ancha allinmi INSN-SBpi llamk'aqkuna kay yanapanakuykunapi umalliq kayta tanqayninkuqa, chhaynapim hampina wasip yanapakuykuna tarikusqanman hayku atinankupaq kay hampina wasip riqsisqa hina tarikuyinta chay llamk'aykunapi kallpachaspa.

Kallpachakuykunawan sasachakuykunawan

Chay yachay maskhaypa tariyninkunaqa, huk rikuchikuqta riqsichiyta yachay maskhaykunapi wiñariyta t'aqwinapaq atin. Chhaynallataqmi, yachay maskhaykuna qhawarichinapaq imaymana munayniyuq taqita riqsichiyta

atin, riwistankunata siqachinanpaq. Chaymantapas, t'aqwikullarqantaqmi, kichasqa haykuyniyuq qillqa qhawarichiyta, imayna yachay maskhay ruwayta, hinallataq pipaq yachay maskhayninmi huqmachanakuna t'aqwiya. Chaykunatam, mana sapa kutillachu qhawarikun bibliométricos nisqa yachay maskhaykunapi. Hinallataqmi, INSN-SBpa llamk'ay qallarisanmanta pacha 2023 watakama yachay maskhay ruwakurqan. Chhaynapim, llapam qhawarichisqa qillqakunata yachay maskhay qillqakuna taqipiña kaqkunatapas, qhipa kaqpa llusisqa killamanta aswan hatun pachata suyaspayku riwistamanta llusimuy qispichisqaykumanta qhawarirayku.

Hinaspapas, ancha chaninmi kay yachay maskhaypi wakin chanin sasachaykuna riqsichiyqa. Scopus nisqa ancha chaniyuq, hatun yachay maskhasqa qillqakuna qhawarichinapaq llamk'achisqa kaptinpas, manam Scielo nisqapi yachay maskhasqa qillqakunataq t'aqwikurqanchu. Scielo nisqaqa achka yachayniyuq, Latinu Amirikanu, Kariwi, España, Portugal suyukunamantam yachay maskhaqkunap llamk'ayninkunamantam qhawarichin. Hinapinqa, allillanmi kanman INSN-SB huk yachay maskhaq wasi Latinu Amirikapi tarikusanrayku, yachay maskhaqkuna aswanta llaqta riwistakunapi yachay qillqayninku qhawarichiyta munankuman chayqa. Hinallataq, huk sasachakuyqa, yachay maskhaq wasikunapura yanapanakuy llika t'aqwiypi tarikun. Manataqmi, atiraykuchu willayta nitaq t'aqwiya imaymana yachay maskhaq wasikunapurapi utaq qillqa ruwaypi yanapakuy wasikunapurapi llamk'ayninku puriyanta. Ichaqa, hamut'aykum wakin qillqakuna achka yachay maskhaypi qillqakuyniyuq kayninkumantaqa, chaywantaq yanapanakuyman mana allin qhawariy paqarichiymanapas hamut'aykum. Chayraykum, mana t'aqwikuyta munakurqanchu.

Ñawpaq nisqa sasachaykunaña kaptinpas, kay yachay maskhaypa tariyninkunaqa, INSN-SBpi yachay qillqa maskhaykuna ruruchiy allinchaq pulitikakuna ruwanapaqmi kanman.

Tukuchayninkuna

Instituto Nacional de Salud del Niño San Borjaqa, Scopuspim yachay maskhay qillqakuna qhawarichiy wiñay wiñariyniyuq karqan. Chay qhawarichiykunaqa, aswantam qallariy kaq qillqakunamantawan (qhawariy yachaykuna, yanaycharyi yachaykuna hinallataq t'aqwiriy yachaykuna) unquypa purisqa willaykunamantawan hamunku. Chhaynapim, khunankamapas, pisillam qillqachikuyniyuq paqarichiy yachay maskhaqkunaqa utaq tupaqnin qillqakunaqa. Chhaynallataqmi, pisi qullqi quy chay yachay maskhay ruwanakunapaqpas. Hinallataq, huk yachay maskhay qillqalla INSN-SBpa qullqinwan yanapasqa karqan. Chayraykum, aswan yanapakuy hampina wasiman qillqakuyniyuq yachay maskhaqkunapaq kananta, hinallataq aswan hatun umalliy ruway chay yachay maskhay ruwasqakunapi kananta ima, tariyniykupas qhawarichin.

Qillqakunap yanapaynin

Hamut'achiynin: VRL; willakuy huñuynin, t'aqwiyninwan willakuykuna akllayninwan ima: VRL, DMT, MSC; willaykunata t'aqwiynin: VRL, DMT, MSC; qhawachiynin:

VRL, DMT, MSC; qallariy kaq qillqasqata qillqaspa: VRL, DMT, MSC; chay tarisqakunap t'ikrakuynin: VRL, DMT, MSC; qhipa kaq qillqasqata qillqaspa, qhawayta ima: VRL, DMT, MSC.

Yachay maskhay ruwanapaq qullqi qusqamanta

Kay yachay maskhay qillqaqa, qillqakunap qullqinwan ruwasqa karqan.

Chanin kay ruwaykuna

Manam ruwachikunchu. Kay yachayqa, llapa runap qhawanapaq yachay maskhay qillqakuna qhawarichisqa huñuyim ruwakurqam, chhaynallataqmi yachanallapaq willakuykuna qhawarichisqallata qhawarichikun, pakana willakuykunataqa manam.

Qillqakunap kikinkup intirishinkuna

Qillqakunaqa, kay qillqapi yachaykuna qillqasqankuwanqa manam imapas paykunap munayninku nitaq qullqi maskhanayuqchu kanku.

MAYMANTA YACHAY HURQUSQA QILLQAKUNA

- Vessuri H, Guédon JC, Cetto AM. Excellence or quality? Impact of the current competition regime on science and scientific publishing in Latin America and its implications for development. *Curr Sociol.* 2014;62(5):647–65. doi: 10.1177/0011392113512839
- Aksnes DW, Langfeldt L, Wouters P. Citations, Citation Indicators, and Research Quality: An Overview of Basic Concepts and Theories. *SAGE Open.* 2019;9(1):2158244019829575. doi: 10.1177/2158244019829575
- Warren MA, Donaldson SI, Lee JY, Donaldson SI. Reinvigorating Research on Gender in the Workplace Using a Positive Work and Organizations Perspective*. *Int J Manag Rev.* 2019;21(4):498–518. doi: 10.1111/ijmr.12206
- Lukman R, Krajnc D, Glavič P. University ranking using research, educational and environmental indicators. *J Clean Prod.* 2010;18(7):619–28. doi: 10.1016/j.jclepro.2009.09.015
- Chinchilla-Rodríguez Z, Zacca-González G, Vargas-Quesada B, Moya-Anegón F. Latin American scientific output in Public Health: combined analysis using bibliometric, socioeconomic and health indicators. *Scientometrics.* 2015;102(1):609–28. doi: 10.1007/s11192-014-1349-9
- Millones-Gómez PA, Yangali-Vicente JS, Arispe-Alburquerque CM, Rivera-Lozada O, Calla-Vásquez KM, Calla-Poma RD, et al. Research policies and scientific production: A study of 94 Peruvian universities. *PLOS ONE.* 2021;16(5):e0252410. doi: 10.1371/journal.pone.0252410
- Gobierno del Perú. Resolución Ministerial N.º 090-2013-Creación de la Unidad Ejecutora 139: Instituto Nacional de Salud del Niño – San Borja [Internet]. 2013 [citado el 29 de febrero de 2024]. Disponible en: <https://www.gob.pe/institucion/minsa/normas-legales/240935-090-2013-minsa>
- Fernandez-Guzman D, Montesinos-Segura R, Caira-Chuquineyra B, De-Los-Rios-Pinto A, Roman-Lazarte V, Davila-Flores D, et al. Producción científica en Scopus de los institutos de salud especializados públicos de Perú, 2010-2022. *Rev Cuerpo Méd Hosp Nac Almanzor Aguinaga Asenjo.* 2023;16(1):58–64. doi: 10.35434/rcmhnaa.2023.161.1561

9. Romani FRR, Henríquez JR, Loarte TV, Calvo HM, Soplopucó HV. Análisis bibliométrico de la producción científica sobre las agendas nacionales de investigación en el Perú 2011-2014. *An Fac Med.* 2016;77(3):241–9. doi: 10.15381/anales.v77i3.12410
10. Mayta-Tristán P, Toro-Huamanchumo CJ, Alhuay-Quispe J, Pacheco-Mendoza J. Producción científica y licenciamiento de escuelas de medicina en el Perú. *Rev Peru Med Exp Salud Pública.* 2019;36:106–15. doi: 10.17843/rpmesp.2019.361.4315
11. Alarcón-Ruiz CA, Cortez-Soto AG, Romero-Cerdan A, Benites-Bullón A, Altamirano-Farfán EF, Pino-Zavaleta DA, et al. Producción científica y redes de colaboración en la Seguridad Social del Perú (EsSalud): Análisis bibliométrico 2008-2020. *Rev Cuerpo Méd Hosp Nac Almanzor Aguinaga Asenjo.* 2021;14(2):145–54. doi: 10.35434/rcmhnaaa.2021.142.1030
12. Machin-Mastromatteo JD, Tarango J, Romo-González JR. 19–Impact of the COVID-19 pandemic on scientific production. En: Baker D, Ellis L, editores. *Libraries, Digital Information, and COVID* [Internet]. Chandos Publishing; 2021 [citado el 29 de febrero de 2024]. p. 183–98. (Chandos Digital Information Review). Disponible en: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780323884938000203>
13. Nane GF, Robinson-García N, van Schalkwyk F, Torres-Salinas D. COVID-19 and the scientific publishing system: growth, open access and scientific fields. *Scientometrics.* 2023;128(1):345–62. doi: 10.1007/s11192-022-04536-x
14. Atamari-Anahui N, Ccorahua-Rios MS, Rodríguez-Camino MC, Santander-Cahuantico AC, Pacheco-Mendoza J. Bibliometric Analysis of Scientific Production in Scopus by the Instituto Nacional de Salud Del Niño-Breña, Peru, 2010–2019. *J Hosp Librariansh.* 2022;22(2):108–20. doi: 10.1080/15323269.2022.2054601
15. Caro-Dominguez P, Shelmerdine SC, Toso S, Secinaro A, Toma P, Damasio MB, et al. Thoracic imaging of coronavirus disease 2019 (COVID-19) in children: a series of 91 cases. *Pediatr Radiol.* 2020;50(10):1354–68. doi: 10.1007/s00247-020-04747-5
16. Sevryugina YV, Dicks AJ. Publication practices during the COVID-19 pandemic: Expedited publishing or simply an early bird effect? *Learn Publ.* 2022;35(4):563–73. doi: 10.1002/leap.1483
17. Funada S, Yoshioka T, Luo Y, Iwama T, Mori C, Yamada N, et al. Global Trends in Highly Cited Studies in COVID-19 Research. *JAMA Netw Open.* 2023;6(9):e2332802. doi: 10.1001/jamanetworkopen.2023.32802
18. Proaño A, Bravard MA, López JW, Lee GO, Bui D, Datta S, et al. Dynamics of Cough Frequency in Adults Undergoing Treatment for Pulmonary Tuberculosis. *Clin Infect Dis.* 2017;64(9):1174–81. doi: 10.1093/cid/cix039
19. Garrido-Cardenas JA, de Lamo-Sevilla C, Cabezas-Fernández MT, Manzano-Agugliaro F, Martínez-Lirola M. Global tuberculosis research and its future prospects. *Tuberculosis.* 2020;121:101917. doi: 10.1016/j.tube.2020.101917
20. Castelló Cogollos L, Perez-Girbes A, Aleixandre-Benavent R, Valderrama-Zurián JC, Martí-Bonmatí L. Mapping the scientific research on radiology departments: Global trends in publication, collaboration and trending topics. *Eur J Radiol.* 2021;142:109841. doi: 10.1016/j.ejrad.2021.109841
21. Murad MH, Asi N, Alsawas M, Alahdab F. New evidence pyramid. *BMJ Evid-Based Med.* 2016;21(4):125–7. doi: 10.1136/ebmed-2016-110401.
22. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine; Policy and Global Affairs; Board on Research Data and Information; Committee on Toward an Open Science Enterprise. Broadening Access to the Results of Scientific Research. En: *Open Science by Design: Realizing a Vision for 21st Century Research* [Internet]. Washington (DC): National Academies Press (US); 2018 [citado el 29 de febrero de 2024]. Disponible en: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK525412/>
23. Logullo P, de Beyer JA, Kirtley S, Schlüssel MM, Collins GS. Open access journal publication in health and medical research and open science: benefits, challenges and limitations. *BMJ Evid Based Med.* 2023;bmjebm-2022-112126. doi: 10.1136/bmjebm-2022-112126
24. Strydom A, Mellet J, Van Rensburg J, Viljoen I, Athanasiadis A, Pepper MS. Open access and its potential impact on public health—A South African perspective. *Front Res Metr Anal.* 2022;7:975109. doi: 10.3389/frma.2022.975109
25. Cantrell MH, Swanson JA. Funding Sources for Open Access Article Processing Charges in the Social Sciences, Arts, and Humanities in the United States. *Publications.* 2020;8(1):12. doi: 10.3390/publications8010012
26. Nieto-Gutierrez W, Fernández-Chinguel JE, Taype-Rondan A, Pacheco-Mendoza J, Mayta-Tristán P. Incentivos por publicación científica en universidades peruanas que cuentan con escuelas de medicina, 2017. *Rev Peru Med Exp Salud Pública.* 2018;35(2):354–6. doi: 10.17843/rpmesp.2018.352.3327
27. Verma R, Phalswal U, Shafquat N, George J. Funding opportunities for higher learning, medical and nursing research in India: An overview. *J Fam Med Prim Care.* 2022;11(8):4240–5. doi: 10.4103/jfmpc.jfmpc_2197_21
28. Ventura M, Oliveira SC de. Integridad y ética en la investigación y en la publicación científica. *Cad Saúde Pública.* 2022;38:e00283521.
29. Mayta-Tristán P, Borja-García R. Malas prácticas en investigación: las fábricas de manuscritos en Perú. *Rev Peru Med Exp Salud Pública.* 2022;39(4):388–91. doi: 10.17843/rpmesp.2022.394.12473
30. Osborne J, Holland A. What is authorship, and what should it be? A survey of prominent guidelines for determining authorship in scientific publications. *Pract Assess Res Eval.* 2019;14(1). doi: 10.7275/25pe-ba85
31. Duffy MA. Last and corresponding authorship practices in ecology. *Ecol Evol.* 2017;7(21):8876–8. doi:10.1002/ece3.3435

RIWISTA RUWAQ WIRAQUCHAMAN KARTA

Perú suyupi ancha sasachakuyniyuq wawakuna hampiq hampina wasip, Unidad de Cuidados Intensivos Cardiológicos nisqanpi “Humanizar para sanar” nisqa unqusqakuna qhawarinapaq ruway hina

Tania Margarita Urquiaga-Vargas¹

¹ Sub Unidad de Atención Integral Especializada del Paciente de Cardiología y Cirugía Cardiovascular, Instituto Nacional de Salud del Niño San Borja. Lima, Perú

Riwista ruwaq wiraqucha,

Academia Real Española (RAE) nisqanman hinaqa, runayachiyqa “pitapas utaq imatapas runaman tukuchiy, riqsisqa hinaspa sumaq suñqu ruwaymi” (1); chayqa iskay utaq aswan runakunap khuyapayakuq rimanakuynintam qhawachin. Unqusqakuna hampiypiq “runayachiyqa” allinta unqusqakunata qhawarinapaq llapan ruwaykunam. Chay hampiy ruwaypiqa, unqusqakunap waqaychakuyninta hinallataq hampiqkunap hampiypi mana pantayninkutam maskhakullantaq (2). Unqusqakuna hampiypi runayachiyman rimaspaqa, aswan karumanmi rinchik, manam munayta hampiqkuna unqusqakunaman rimayullasqankuchu; aswanpas sapanka unqusqata unquyninman hina hampiymi, manataqmi runa kaynintawan unquynintawan pisiyachiychu, aswanqa runa kasqanman hinapuni hampiymi. Runayachiyqa, manam hampiqpa unqusqakunallawan rimayllankuchu, aswanpas unqusqakunap ayllunkunawan utaq khumpankunawan, hinallataq hampiq masinkunawan rimaypas (3,4). Maypachachus, unqusqa runa hampiy runayachikun chayqa, manam hampillawanchu hampikun, aswanpas qhawapayaywan, rimapayaywan, asikuykunawan, imaymana quykunawan, uyariywan, kallpachariy yanapay quykunawan, kasqanman hina hampiykunawanpas (3).

Instituto Nacional de Salud del Niño San Borja Unidad de Cuidados Intensivos Cardiológicos (UCI Cardiológica) nisqapiqa, tukuy imamanta, allin hampiyta hinallataq chayamusqankunam hina; sunqumanta unquywan ancha sasachakuyniyuq wawakunaman hampiyta, upiray ruwayta, upirasqa wawakunamanta sasachakuykuna hampiyta, ancha unquyniyuq wawakunap kawsayninku allinyaytapas ruwanku. UCI Cardiológicapiqa, tukuyqa qhawariywan quyku, chhaynapim achkha unqusqa wawakuna sinchi sasa unquyninkuta atipanku, chaywantaq Hospitalización nisqaman rinanku atiywan llusqinku. Chayraykum, unqusqa wawakunap ayllunkunata watukuq hamuptinku yachachina, aswantaqa chay Hospitalización nisqapi kusqa kachkaspanku unqusqa wawakunata qhawarinankupaq. Chay unqusqakuna qhawarinapaq yachachiyqa, mana sasa rimaykunallawanmi yachachikunam, hinapi usqhaylla hamu'akunanaq. Chayqa, hampiypi runayachiy ruwaymi.

Kallantaqmi, sinchi unquyniyuq wawakuna hampina wasipi qhipakuqkunapas, paykunamanmi tukuy yanapariyta qunku; chaymi mana kurkupi qhali kayllatachu, aswanpas umapi qhali kaytapas (4,5). Chay yanapariy ruwaymanta huk rikch'anachiyqa, unqusqa wawakunap sami p'unchawninku hampina wasi ukhupi, taytamamankuwan utaq ayllunkunawan kuska raymichakuy. Chay ramichayqa, ancha allinmi unqusqa wawakunap hinallataq ayllunkunap kusirikuyinku wiñarinanaq. Tukuyinpiqa, UCI Cardiológica nisqaqa wañunankupaña unqusqa wawakuna kaqkunatapas tukuy qhawariy qunankupaq chaskin. Sinchi unquyniyuq kaptinkupas, hinallataq hampiqpa qhawarisqanman hina manaña hampikuy atikuypinas, tukuy qhawariyta kasqanman hina quyku, chaywantaq aswan allin kawsayta kawsasqan pachakama quyku. UCI Cardiológica nisqapiqa, “Humanizar para sanar” ruwayniykupiq hatun sasachaykunata, ruwaykuna hunt'achisqaykunata, ruwasqaykup tariyninkuta ima riqsichirayku (1 kaq tawla). Llapan UCI Cardiológica nisqapi llamkaqkunata, unqu runakunata runayachiy qhawariywan hampiy qhaliyanankupaq kasqanpipunim llam'anku, iñinkupas. Tukuchanapaqtaq, kamachiqkunatawan hampiypi llamkaqkunatawan yuyachani, hampiypi runayachiy qhawariy ancha chanin kasqanta chaninchanankupaq, allin kayta unquqkunapaqwan ayllunkunapaqwan kallpacharinapaq.

Kay hinata sitakun:

Urquiaga-Vargas TM. "Humanizar para sanar" como estrategia de cuidado en la Unidad de cuidados intensivos cardiológicos de un instituto pediátrico especializado en Perú. *Investig Innov Clin Quir Pediatr.* 2024;2(1):76-8. doi:10.59594/iicqp.2023.v2n1.85

Tupaqnin qillqaq:

Tania Margarita Urquiaga-Vargas
Dirección: Av. Javier Prado Este 3101, Lima 15037, Perú
Teléfono: +51945206242
Correo electrónico: taniaurquiaga@gmail.com

ORCID iDs

Tania Margarita Urquiaga-Vargas
 <https://orcid.org/0000-0003-0309-3989>

Chaskisqa : 16/10/2023

Kamachisqa : 21/03/2024

Qhawachisqa : 22/04/2024

Kay qillqasqaqa, Creative Commons Attribution 4.0 Internacionalpaq lisinsiyawanmi.

Copyright © 2024, Investigación e Innovación Clínica y Quirúrgica Pediátrica.

I kaq tawla. “Humanizar para sanar” nisqapi riqsichisqa sasachakuykuna, ruwaykuna hunt’asqa, ruwaykunaq tariyninkunapas.

Riqsichisqa sasachakuykuna	Hampiypi qhawariypa taripaynin	Ruwaykuna hunt’asqa	Tariyninkuna
Ancha sasachayniyuq unqusqa wawakuna.	Tukuymanta yanapay quyqa, allinta yanapan unquqpa allinyananpaq (5).	Unqusqakunata tukuy imamanta qhawayta, chaymanta aycha kurkunkupi kayninkuta, kusikuy yuyaychakuyninkuta, iñiyinkunatapas.	Hemodinámico kaynin hark’asqa.
Hampina wasipi unay qhipakuq unqusqa wawakuna.	Sapa p’unchawpi unqusqa wawakuna qhawariy ruwaykunata pisiyachina. Huk qasi kayta hinaspa yanapakuy quyta, chaypaqmi qhawarina aycha kurkunkupi kayninta, kusikuy yuyaychakuyninta, yachaynintapas (6). Inphirmira llamk’aqkunata riqsichina, sapakanka qhawariy ruwasqanku huklla kasqanmanta (7).	Unqusqakunapaq p’unchawnin raymichay.	Kusichisqa hampiypi llamk’aqkuna, taytamamakuna hampiikunapi iñiqkuna, hinallataq kusionisqa unqusqakuna.
Taytamamakuna wawankup sasachakuynimanta llakisqakuna, hinaspa unquypa puriyainta sasachakuywan hamut’aqkuna.	Inphirmirakuna allin hampichikuyta qunku, hinaspa sut’inchana, sut’i simiwan, ruwaykunamanta, qhawaymanta, hampi qatiykunamanta ima willakunku. Unqusqamanpas ayllumanpas allin, sut’i, pachanpi willakuykunata quy. Sinchi khuyapayakuq kayta, sumaq sunquwan qhawakuyta, kaysiq kayta, kunphiyansa kayta, thak kayta, ayllutataq tukuy sunquwan uyariyta qhawarichina (8). Inphirmira llamk’aqkunata kallpanchana, qhawakuyniyuq kayninkuta ruwayninkupi churanankupaq, chaytaqa ruwanku kusionisqa yuyaykuyninkuwanmi (7).	Atina rimaywan taytamamakuna yachachiy. Kusikuy yuyaykuywan yanapay.	Taytamamakuna aswan iñiyiniyuq hinaspa yachaq wawankunapas/utaq ayllunkunap qhali kayninmanta. Hark’asqa llakikuy.
Unqusqa wawakuna Hospitalización nisqaman apasqa atiywan kaqkuna.	Unqusqakunata qhawaypi ayllu runakunata churay (9). Tukuy imamanta yanapay (5).	Taytamamakuna wawankuta qhawankunapaq yachachiy. Unqusqakunata tukuy imamanta qhawayta, chaymanta aycha kurkunkupi kayninkuta, kusikuy yuyaychakuyninkuta, iñiyinkunatapas.	Taytamamakuna kallpanchasqa wawankuta qhawankunapaq. Allin kawsay.

Qillqaqkunap yanapaynin

Chay qillqapi rimaykunap niyninwan ruwayninwan, hunt’a kay huñuynin, sapankachiynin, qillqa t’ikraynin hinallataq allichakuypi tukupay qillqaynin ruwasqantam qillqaqqa takyachin.

Yachay maskhay ruwanapaq qullqi qusqamanta

Kay yachay maskhay qillqaqa, qillqaqpa qullqinwan ruwasqan karqan.

Chanin kay ruwaykuna

Manam ruwachikunchu.

Qillqaqpaq kikin intirisninkuna

Qillqaqqa kay yachay qillqawanqa manam ima paypa munaynin nitaq qullqi maskhanayuqchu.

MAYMANTA YACHAY HURQUSQA QILLQAKUNA

1. Real Academia Española. Diccionario de la lengua española [Internet]. Madrid: RAE; 2022 [citado el 8 de septiembre de 2023]. Humanizar. Disponible en: <https://dle.rae.es/humanizar>
2. Rueda L, Gubert IC, Duro EA, Cudeiro P, Sotomayor MA, Estupiñan EMB, et al. Humanizar la medicina: un desafío conceptual y actitudinal. *Rev Iberoam Bioet.* 2018;(8):1-15. doi: 14422/rib.i08.y2018.002
3. Cervera A. Humanización de la Salud ¿Qué es y por qué es necesaria? [Internet]. 2020 [citado el 8 de septiembre de 2023]. Disponible en: <https://www.simbiotia.com/humanizacion-de-la-salud/>
4. González Villanueva P, Ferrer Cerveró V, Agudo Gisbert E, Medina Moya JL. Los padres y la familia como parte del cuidado en cuidados intensivos de pediatría. *Index Enferm.* 2011;20(3):151-4. doi: 10.4321/S1132-12962011000200003
5. Chernicharo I, Freitas Fernanda Duarte da Silva de, Ferreira Márcia de Assunção, Humanização no cuidado de enfermagem: contribuição ao debate sobre a Política Nacional de Humanização. *Rev Bras de Enferm.* 2023;66(4):564-70 doi:10.1590/S0034-71672013000400015
6. Figueroa Zencovich S, González Venegas S, Pizarro Inostroza N. Cuidado humanizado en unidades de atención de paciente crítico [Tesis de Licenciatura en Internet]. Valdivia: Universidad Austral de Chile; 2015 [citado el 8 de septiembre de 2023]. Disponible en: <http://cybertesis.uach.cl/tesis/uach/2015/fmf475c/doc/fmf475c.pdf>
7. Rivera Álvarez L, Triana A. Percepción de comportamientos de cuidado humanizado de enfermería en la Clínica del Country. *Rev Unal* [Internet]. 2007 [citado el 8 de septiembre de 2023];25(1):56-68. Disponible en: <https://revistas.unal.edu.co/index.php/avenferm/article/view/35901>
8. Bautista Rodríguez L, Arias Velandia ME, Carreño Leiva ZO. Percepción de los familiares de pacientes críticos hospitalizados respecto a la comunicación y apoyo emocional. *Rev Cuid.* 2016;7(2):1297-1309. doi: 10.15649/cuidarte.v7i2.330
9. Rincón Cepeda C. Milena. La comunicación terapéutica entre la enfermera y el paciente como habilidad de cuidado humanizado en la UCI [Trabajo de grado en Internet]. Bogotá: Universidad de Ciencias Aplicadas y Ambientales U.D.C.A; 2017 [consultado el 9 de septiembre de 2023]. Disponible en: <https://repository.udca.edu.co/handle/11158/641>

RIWISTA RUWAQ WIRAQUCHAMAN KARTA

HEADSS kaqwan Psicosocial nisqa suysuyqa q'ahu wayna sipas unqusqakunapi apaykachaynin

Vannya Cecilia Herrera Enriquez¹

¹ Medicina Familiar y Comunitaria en el Centro de Atención Primaria III San Isidro, EsSalud-Red Prestacional Rebagliati, Lima, Perú

Riwista ruwaq wiraqucha,

Q'ahu wayna sipaskunaqa imaymana hinallataq sasachakuy munay qhali kayniyuqmi kanku, paykunap sayayninku wiñayninkutapas hinallataq runa kurkunkup wiñariynin, yuyayninkup yachasqa wiñariynin chayhinallataq psicosocial nisqa wiñayninkutapas haykurichispa. Chhaynapiyá, Perú suyupiq, 2020 watapi Encuesta Nacional de Relaciones Sociales (ENARES) nisqamanta hinaqa, sut'inmi 10 q'ahu wayna sipaskunamanta 7 q'ahu wayna sipaskuna maqanakuypiraq kasqankuta sut'inchakun (1). Chayyá, chay psicosocial nisqa suysuyqa, q'ahu wayna sipaskunapi ch'ikikunamanta t'aqap ruwana kayta munan. Chaypitaq, chaninchakun imaymana sasachakuykunata, chaykunataqmi kanku: llakichikuy, wañuchikuy, waq'a kay, munapayay, millay khunpa masipurapi ruway, alkul upyay, sayri pitay, druga pitaykuna ima (2). Chaymantapas, chaniyuq kaptinpas, sapa kutinmi chay psicosocial nisqa q'ahu wayna sipaskunamanta suysuyqa mana allin ruwasqa. Hinayá, huk qhipaman qhawariy k'uski kaq Estados Unidospi kay hampina wasiman haykuchisqa wawakunapi, kay psicosocial nisqa suysuyqa 5,3 % nisqallapim allin suysuy tukusqa karqan, kayqa pisi chaniyuq qusqa kaqtam kay unquymanta hark'akuy hampiman rikuchin (3). Chayraykum, hampina wasip huk k'itinkunapiqa, psicosocial nisqa suysuy ruwayta maskhakurqam. Hinallataq, Canadá suyupi, huk watupakuq k'uski Emergencia hampina wasip k'itimpi atiniyuq kay psicosocial nisqa suysuy ruwayta rikuchirqam, ch'ikiipi wawakuna tariyta allinchaspa ima (4).

Runa hampiypi llam'ak'akunaqa sapanka unqusqakunapaqmi hampiy yuyanchakuy qillqata ruwananku, sapa kuti hampiy ruwakunanta qillqaspa, chhaynallamantaq hayk'apkama kasqanta qillqaspa ima. Chaywanmi imakunam unquchik ch'ikikunamanta riqsiyta atikun, chaywantaq wiñaynintapas kallpanchanapaq. Hinallataq, khunan kamachiy qillqaman hina, Ministerio de Salud de Perú nisqapi q'ahu wayna sipaskunapaq tukuy kurkunkup qhali kay qhawaypaqqa, kimsa kutillapim kanan, sapankataq 30 minutullapas kanan (2). Ichaqa khunan pachakunapiqa Perú suyupiq manam unqupkunapaq akllasqa kunsulturiyukunaqa hunt'asqachu, nitaqmi q'ahu wayna sipaskunapaq tukuy kurkunkup qhali kay qhaway ruwanapaq kamachiypa nisqachallantapas hunt'ay kanchu. Chhaynallamantaq, tunpa unqusqa q'ahu wayna sipaskuna hampiypa huknin hampiy riqsichiyqa psicosocial nisqa suysuy, kay pisiwan sutichap (HEADSS) kaqwan, mayqinchus kay simikunamanta hurqusqa: "Home" (wasi), "Education" (yachay), "Activities" (ruwaykuna), "Drugs" (drugakuna), "Sex" (siksi) hinallataq "Suicide" (wañuchikuy). Chaymi, 1974 watapi yuyaykusqa karqan, ichaqa khunankamapas apaykachasqallam, usqhaylla, mana qullqillapaq, mana sasa llam'kanaq ima, unqusqakunata tapunapaq kasqanrayku (5). Chaymantapas, k'apaqchaykunatam qhawarichikamurqan, "Eating" (mikhuy) utaq "Safety" (chanin) (6) nisqakunatawanpas; chaymi intirnit hinallataq redes sociales nisqakuna apaykachanapaqpas k'apaqchaykunaqa kan (7,8) (1 tawla kaq).

Chaymi, allin kayninrayku hinallataq ancha chaniyuq kasqanrayku, kay pisiwan sutichap HEADSS kaq ruwana apaykachayta, kay hampina wasi Instituto Nacional de Salud del Niño San Borjapi q'ahu wayna sipas unqusqakunaman asuykunapaq yuyaychayku. Chhaynapim kay unqusqakunaman tapuriy tapurisqaqa allinchakunqa, chhaynawantaq kamachiypaq nisqallantapas hunt'achikunqa (2), hinallataq ch'ikiipi unqusqakuna tariytipas yanapallanqataq. Hinallataq, hampina wasip wak k'itimpi q'ahu wayna sipaskunap qhali kaynin qhawanakunapi, warmikuna hampiy yachay k'itipi, kayninchispaq kawsachiq ch'añakunamanta yachay k'itipi utaq Emergencia nisqa k'itipi atiniyuq apaykachaytapas yuyaychayku.

Kay hinata sitakun:

Herrera Enriquez VC. Uso de HEADSS como herramienta de tamizaje psicosocial en pacientes adolescentes. *Investig Innov Clin Quir Pediatr.* 2024;2(1):79-80. doi:10.59594/iicqp.2024.v2n1.86

Tupaqnin qillqaq:

Vannya Cecilia Herrera Enriquez
Dirección: Calle La Perricholi 265, San Isidro. Lima
Teléfono: +51956000328
Correo electrónico:
vannya.1996@gmail.com

ORCID iDs

Vannya Cecilia Herrera Enriquez
 <https://orcid.org/0000-0001-5507-9527>

Chaskisqa : 07/02/2024

Kamachisqa : 28/02/2024

Qhawachisqa : 22/04/2024

Kay qillqasqaqa, Creative Commons Attribution 4.0 Internacionalpaq lisinsyanwanmi.

Copyright © 2024, Investigación e Innovación Clínica y Quirúrgica Pediátrica.

I kaq tawla. Sapa kuti tapukuykuna kay psicosocial nisqa suysuy apaykachasqankumanta HEADSS nisqa kaqwan q'ahu wayna sipas unqusqakunapi.

PISIWAN SUTICHAQ	ATIKUNA TAPUYKUNA
H – Wasi ayllu	¿Maypitaq tiyanki? ¿Hayk'a unayñan chaypi tiyarqanki? ¿Pitaq qamwan wasiykipi tiyan? ¿Uywakunayuqchu kanki? ¿Wasiykipi allinchu tarikunki? ¿Allinchu tiyasqayki ayllupi tarikunki?
E – Yachay	¿Maymantaq yachay wasiman rinki? ¿Ima ñiqipim yachay wasipi kachkanki? ¿Imataq yachay wasipi gustasunki utaq mana gustasunkichu? ¿Ima yachaytaq aswan munasqayki utaq aswan pisi munasqayki? ¿Yachay wasipi allinchu tarikunki? ¿Imaynataq kaliphikasiyunnikikuna kachkan? ¿tukuruspaykiri imatataq ruwayta munanki?
A – Ruwaykuna	¿Imatataq kusirikunaykipaq ruwanki? ¿Imatan khunpaykikunawan kusa ruwankichik? ¿Allin khunpayki kanchu? ¿Ima klupki utaq ikipupipas pukllanki? ¿Tiliwisiyunta qhawankichu icha kumputarurantachu? ¿Llank'ankichu? ¿Kurku kallpachakuyta ruwankichu?
D – Drugawan pisi mikhuywan	¿Mayqim khunpaykipas pitanata pitanachu icha upyanchu? ¿Hayk'apllapas pitarqankichu? ¿Hayk'apllapas drugakurqankichu? ¿Hayk'a kutitataq sapa p'unchaw mikhunki? ¿Misk'i rurukunata icha q'umir yuyukunatachu mikhunki? ¿Kusisqachu kurkuykiwan kachkanki?
S – Yuyaypa qhali kaywan wañuchikuymanta ch'ikiwan	¿Hayk'apllapas ancha llakisqachu karqanki, hinapitaq yuyaykurqanki kurkuyki k'irikunaykipaq? ¿Hayk'apllapas kurkuyki k'irikunaykipaq kallpachakurqankichu? ¿Khunanpuniri llakisqachu tarikuckhanki? ¿Hayk'apllapas wasiykimanta ayqikurqankichu? ¿Imaynataq tuta puñuchkanki?
S – Qispikuy	¿Redes sociales nisqayuqchu kanki? ¿Intirnitpi runakunata riqsirqankichu? ¿Awtu ukhupi kaspaykiqa, ¿Awtupi ñañu chumpiwan churakunkichu? ¿Wisiklitapi purinki chayqa, ¿Uma hark'akuna ch'ukuwan churakunkichu? Wasiykipi utaq wasipura tiyasqaykipi, ¿Kanchu wañuchina armakuna?
S – Kayninchik kay	¿Hayk'apllapas piwanpas riqsinakurqankichu? ¿Qhari irqikunawan, warmi irqikunawanchu ichapas iskayninwanchu? ¿Hayk'apllapas warmiqhari puñuyki puñurqankichu? ¿Hayk'a warmiqhari puñuykiyuqtaq karqanki? ¿Hayk'a watayuqmi karqanki ñawpaq kutipi warmiqhari puñuyki puñusqaykipi? ¿Hayk'apllapas pipas mana munasqaykiman hina llamiykurqankichu utaq mana munasqaykita ruwachisurqankichu? ¿Iskayachkankichu?

Qatiq qillqamanta q'apaqchasqa: Katzenellenbogen R. HEADSS: the "review of systems" for adolescents. Virtual Mentor (6) y Programa Nacional de Salud de la infancia. HEADSSS (8).

Qillqaqkunap yanapaynin

Chay qillqapi rimaykunap niyninwan ruwayninwan, hunt'a kay huñuynin, sapankachiynin, qillqa t'ikraynin hinallataq allichakuyki tukupay qillqaynin ruwasqantam qillqaqqa takyachin.

Yachay maskhay ruwanapaq qullqi qusqamanta

Kay yachay maskhay qillqaqa, qillqaqpa qullqinwan ruwasqan karqan.

Chanin kay ruwaykuna

Manam ruwachikunchu.

Qillqaqpaq kikin intiririnkuna

Qillqaqqa kay yachay qillqawanqa manam ima paypa munaynin nitaq qullqi maskhanayuqchu.

MAYMANTA YACHAY HURQUSQA QILLQAKUNA

1. Fondo de las Naciones Unidas para la Infancia. Niñas, Niños y Adolescentes en el Perú: Análisis de su situación al 2020. Resumen Ejecutivo [Internet]. Lima; UNICEF: 2021 [citado el 4 de febrero de 2024]. Disponible en: [https://www.unicef.org/peru/media/12141/file/Resumen %20Ejecutivo: %20Situaci %C3 %B3n %20de %20ni %C3 %B1as, %20ni %C3 %B1os %20y %20adolescentes %20en %20el %20Per %C3 %BA %20.pdf](https://www.unicef.org/peru/media/12141/file/Resumen%20Ejecutivo:%20Situaci%C3%B3n%20de%20ni%C3%B1as,%20ni%C3%B1os%20y%20adolescentes%20en%20el%20Per%C3%BA%20.pdf)
2. Ministerio de Salud del Perú. Norma técnica de salud para la atención integral de salud de adolescentes [Internet]. Lima: MINSA; 2019 [citado el 4 de febrero de 2024]. Disponible en: <https://bvs.minsa.gob.pe/local/MINSA/5017.pdf>
3. Addison J, Herrera N, Tuchman L, Bokor B. HEADSS Up! Missed Opportunity for Psychosocial Screening in Hospitalized Adolescents. Hosp Pediatr. 2021;11(4):417-421. doi: 10.1542/hpeds.2020-000216
4. an Amstel LL, Lafleur DL, Blake K. Raising our HEADSS: adolescent psychosocial documentation in the emergency department. Acad Emerg Med. 2004;11(6):648-55. doi: 10.1197/j.aem.2003.12.022
5. Cohen E, Mackenzie RG, Yates GL. HEADSS, a psychosocial risk assessment instrument: implications for designing effective intervention programs for runaway youth. J Adolesc Health. 1991;12(7):539-44. doi: 10.1016/0197-0070(91)90084-y
6. Katzenellenbogen R. HEADSS: The "Review of Systems" for Adolescents. Virtual Mentor. 2005;7(3):virtualmentor.2005.7.3.cprl1-0503. doi: 10.1001/virtualmentor.2005.7.3.cprl1-0503
7. Norris ML. HEADSS up: Adolescents and the Internet. Paediatr Child Health. 2007 Mar;12(3):211-6. doi: 10.1093/pch/12.3.211
8. Ministerio de Salud de Chile. Norma Técnica: Programa Nacional de Salud de la Infancia [Internet]. Santiago: MINSAL; 2014. Disponible en: [http://www.saludinfantil.org/Programa_Salud_Infantil/Programa_Salud_Infantil/Anexo %20201.- %20HeadSSS.pdf](http://www.saludinfantil.org/Programa_Salud_Infantil/Programa_Salud_Infantil/Anexo%20201.-%20HeadSSS.pdf)

RIWISTA RUWAQ WIRAQUCHAMAN KARTA

Taytamamakunap qhawariynin, huk hampina wasipi Inphirmirakunap unqusqa wawakunap allin qhawariyninkumanta

Tania Margarita Urquiaga-Vargas¹¹ Universidad Nacional de Trujillo. Trujillo, Perú

Riwista ruwa q wiraqucha,

Kay qhipa watakunapiqa, hampina wasip Emergencia nisqapi unqusqa wawakuna qhawariyqa astawanmi yapakurqan. Chayraykun, unqusqakuna aswan allin qhawariy kananta riqsirichin. Chaypaqmi, kanan allin yachayniyuq hampiypi llamk'aqkuna, imakunawan hampinakuna, hampikunapas unqusqakunaq munasqanman hinapuni (1,2). Unqusqa wawa munaywan qhawariyqa, unqusqakunap munasqanku hunt'akuynintam huñun, chaypim chaykunaman chayanapaqqa inphirmirakunaq qhawariyninqa ancha allinpuni. Ichaqa, hampiypi llamk'aq runakunaq achka llamk'anayuy kasqankurayku, unqusqakunap munasqanku mana hunt'akunapaq sasachaykunata qhawarichin. Chay sasachaykunam, unqusqakuna hampichinapaq unay pacha suyaykunapi, unqusqa runa mana chanin qhawariypi, taytamamap wawankuna mana allin hampisqa kasqan qhawariyninkupipas t'ikrakum. Chay allinta qhawarisqanku chaninchanapaqqa, hampina wasipi imakunapas hampinapaq kasqanta, imayna hampisqa kasqanta, qhaliyachisqakunapipas qhawariywan ruwaymi allinpa (3-7). Wawakuna qhawariq inphirmiraqa, unqusqa uña irqikunap hinallataq unqusqa q'ahu wayna sipaskunap munasqankuman hinam yanapan, chaykunawantaq mana paykunap kawsaynillankupichu, astawanpas runa kawsaykunapi, ayllu kawsaypipas munasqankuta hunt'anankupaq yanaparispa (8). Chayraykun, chay kartap munayniqa, wawakuna qhawariq inphirmirap chanin qhawariy llamk'ayninta kallpachanapaq kasqanta riqsirichiyta munam, chaywantaq khunan hatun sasachaykunamanta yuyaykunankupaq. Chaywanmi, aswanta kallpachanapaq ruwaykunata paqarichiyta atichinqa, chaykunawantaq wawakunap hinallataq ayllunkunap munasqankuta hunt'akunapaq yanapaspas.

Hospital Regional Docente de Trujillo (HRDT) sutiuyq hatun hampina wasiqa, La Libertad suyupi tiyaq unqusqa runakunatan hampiyan yanaparin; wawakuna hampiypapas, paykunap pisi nanayninkunamanta hampiypi, Emergencia nisqapi hampiypi, Hospitalizasqapi hampiypi hinallataq sinchi sasa unquyniyuq kasqankurayku hampiypi. Khunanqa, imayna Perú mama suyupi wakin hampina wasikunapi hinallataqmi, chay hampina wasipipas hampiypi llamk'aqkunamanta sasachakunayniyuq kan, chaykunam yapakuq unqusqa runakuna hampinapaq mana hampiypikuna aypasqanmantam qhawarichin. 2018 watapim, HRDTpa hinallataq unqusqa wawakunap taytamankup munasqankuwan huk tapukuy inphirmirakunap emergenciapi unqusqa wawakuna allin qhawarisqankumanta ruwakurqan. Chay tapukuyqa, inphirmirakunap unqusqa wawakuna qhawarisqankumanta kimsa tupuywan qhawarirqan: hampina wasipi imakunapas hampinapaq kasqanmanta, imayna hampisqa kasqanmanta, hampiy ruwachikusqankumanta ima. Hinapim, tapukurqan 50 taytamamakunata, paykunamantataqmi 94 % (n=47) inphirmirakunap unqusqa wawakuna qhawarisqankuqa manam allinchi nispa kutichirqanku, 6 % (n=3) puchuy taytamamakunataqmi as allinmi nispa kutichirqanku. Manam mayqim taytamallapas allinmi nispaqa kutichirqanchu. Tapukuyqa kimsantin qhawarisqapiqa taytamakunap kutichiyinqa yaqa kasqallanmi karqan. 50 % manta wichayman mana allinmi inphirmirakunap unqusqa wawakuna qhawarisqankuqa nispa kutichisqanku karqan (1 kaq tawla).

Hampina wasipi imakunapas hampinapaq kasqanmanta rimaspaqa, 80 % (n=40) taytamamakunam mana allinkunata qhawarirqanku, ichapas hampina wasipi p'achakunawan hinallataq hampinapaq makinakunawan, chaymantapas mana allim chay hampina wasipi tarikusqankuwan; tiyanakuna mana kasqanwan hina, chaykunaqa inphirmirakunap makinmantaqa ayqinmi. Imayna hampisqa kasqanmanta rimaspaqa, 56 % (n=28) taytamamakunaqa mana allinchi nispa kutichirqanku. Paykunaqa, manam imayna hampisqa kasqamanta allintachu inphirmirakuna willakunku nispan nirqanku. Chaytaqa, pisilla inphirmirakuna kasqanwanmi hinallataq Emergenciapi achka ruwana kasqanrayku pisi

Kay hinata sitakun:

Urquiaga-Vargas TM. Calidad de atención de enfermería en emergencias pediátricas de un hospital público: perspectiva de los padres. *Investig Innov Clin Quir Pediatr.* 2024;2(1):81-2. doi:10.59594/iicqp.2023.v2n1.87

Tupaqnin qillqaq:

Tania Margarita Urquiaga-Vargas
Dirección: Av. Javier Prado Este 3101, Lima 15037, Perú
Teléfono: +51945206242
Correo electrónico: taniaurquiaga@gmail.com

ORCID iDs

Tania Margarita Urquiaga-Vargas
 <https://orcid.org/0000-0003-0309-3989>

Chaskisqa : 03/11/2023
Kamachisqa : 21/03/2024
Qhawachisqa : 22/04/2024

Kay qillqasqaqa, Creative Commons Attribution 4.0 Internacionalpaq lisinsyanwanmi.

Copyright © 2024, Investigación e Innovación Clínica y Quirúrgica Pediátrica.

1 kaq tawla. Hospital Regional Docente de Trujillo sutiyaq hampina wasip emergencianpi inphirmirakunap unqusqa wawakuna allin qhawariynikuwan taytamamakunap qhawarisqankumanta tupuykunawan ima, 2018 watapi(n=50).

Inphirmirakunap unqusqa wawakuna allin qhawariynin	TAPUYPA TUPUYNINKUNA			
	n (%)	Hampina wasipi imakunapas hampinapaq kasqanmanta n (%)	Imayna hampisqa kasqanmanta n (%)	Hampiy ruwachikusqankumanta n (%)
Mana allin	47 (94)	40 (80)	28 (56)	42 (84)
As allin	3 (6)	10 (20)	22 (44)	8 (16)
Allin	0	0	0	0

Maymanta hurqusqa: Qillqaqpa ruwaynin

pachalla unqusqa qhawarinapaq kasqanwanmi nikuwan. Tukuyinpiqa, hampiy ruwachikusqankumanta rimaspaga, 84 % (n=42) taytamamakunam mana allinta qhawariranku, hampiyanta mana kuisqa kasqankuta qhawachispanku hinallataq chaypi huk runakuna hampichikunankupaq riqsichikuyninkupi. Chay tariykunam, usqaylla imapas ruwanata taytamamakunap qhawariynin kallapachanapaq yuyaychan.

Chay ñawpaq tariykunaqa, kallapachanapaq ruwaykuna ruwakunantam qhawarichin. Chaykunam taytamamakunawan rimayta hampiyipi llamka'qkuna ruwananku; chaypitaq yachayta quspa, unqusqakuna allin qhawanankupaq yachachispa ima. Chayqa, inphirmirakunap unqusqa wawakuna qhawarisqankumanta taytamamakunap mana allin qhawariyninku kasqanta t'ikranapaq yanapanmanmi. Huk wawakuna hampiq hampina wasikunapi imayna inphirmirakunap unqusqa wawakuna qhawarisqankumanta yachanapaqqa, allin yachay ruwayta, aswan achka unqusqakunapi tapukuy ruwayta, chiqaqchasqa tapuykuywan ruwayta ima yuyaychayku. Tukuyinpiqa, tukuy ruwaykuna ruwakunman, allin imakunapas hampinapaq kasqanwan, inphirmirakuna sapa kuti kallpachaywan imaqa, ancha chaniyuq unqusqakunap qhawariynin hinallataq kusikuyninkupas kallpachakunapaq.

Qillqaqkunap yanapaynin

Chay qillqapi rimaykunap niyninwan ruwayninwan, hunt'a kay huñuynin, sapankachiynin, qillqa t'ikraynin hinallataq allichakuyupi tukupay qillqaynin ruwasqantam qillqaqqa takyachin.

Yachay maskhay ruwanapaq qullqi qusqamanta

Kay yachay maskhay qillqaqa, qillqaqqa qullqinwan ruwasqan karqan.

Chanin kay ruwaykuna

Manam ruwachikunchu.

Qillqaqpa kikin intiririnkuna

Qillqaqqa kay yachay qillqawanqa manam ima paypa munaynin nitaq qullqi maskhanayuqchu.

MAYMANTA YACHAY HURQUSQA QILLQAKUNA

1. Ministerio de Salud del Perú. Norma Técnica de salud de los servicios de Emergencia [Internet]. Lima: MINSA; 2007 [citado el 3 de noviembre de 2023]. Disponible en: <http://bvs.minsa.gob.pe/local/dgsp/NT042emerg.pdf>
2. Pavlicich V. La Emergencia Pediátrica: Una especialidad que se consolida en la región. *Pediatr (Asunción)*. 2017;44(3):195-8. doi: 10.18004/ped.2017.diciembre.195-198
3. Ruiz-Cerino JM, Tamariz-López MM, Méndez-González LA, Torres-Hernández L, Duran-Badillo T. Percepción de la calidad del cuidado de Enfermería desde la perspectiva de personas hospitalizadas en una institución pública. *Sanus*. 2020;5(14)1-9. doi: 10.36789/sanus.vi14.174
4. Montiel Cubillo V, Sánchez Cervantes G. Propuesta para la Medición del Servicio al Cliente y Análisis de la Calidad Percibida por el Usuario del Servicio de Emergencias del Hospital Dr. Enrique Baltodano Briceño de Liberia en el segundo semestre del 2014 [Tesis en Internet del Programa de maestría nacional en gerencia de la calidad]. San José: Instituto Centroamericano de Administración Pública; 2014 [citado el 3 de noviembre de 2023]. Disponible en: <https://www.binasss.sa.cr/opac-ms/media/digitales/Propuesta%20medici%C3%B3n%20del%20servicio%20al%20cliente%20y%20an%C3%A1lisis%20de%20la%20calidad%20percibida%20por%20el%20usuario%20de%20emergencias%20del%20Hosp.%20Dr.%20Enrique%20Baltodano...pdf>
5. Rodríguez S. Calidad de atención de Enfermería y nivel de satisfacción percibida por el usuario del servicio de Emergencia-Hospital Belén de Trujillo [Tesis para optar el postítulo de especialista en Enfermería]. Trujillo: Universidad Nacional de Trujillo; 2011.
6. Malvárez M, Castrillón-Agudelo M. Panorama de la fuerza de trabajo en enfermería en América Latina. Primera parte. *Rev Enferm IMSS* [Internet]. 2006 [citado el 3 de noviembre de 2023];14(2):101-16. Disponible en: <https://www.medigraphic.com/pdfs/enfermeriamss/eim-2006/eim062g.pdf>
7. Torres Samuel M, Vásquez Stanesco CL. Modelos de evaluación de la calidad del servicio: Caracterización y análisis. *Compendium* [Internet]. 2015 [citado el 3 de noviembre de 2023];18(35):57-76. Disponible en: <https://revistas.uclave.org/index.php/Compendium/article/view/64/39>
8. Quezada Ugalde AM. Implicaciones de la enfermería pediátrica para la niñez y la adolescencia durante la pandemia por COVID-19. *Av Enferm*. 2020;38(Suppl 1):74-80. doi: <https://doi.org/10.15446/av.enferm.v38n1supl.88916>

